

دوستان از مرگ نبود چار و ز فرقت مفر
 جانے استقلال وقت ہست و مردانگی است
 و غم سبیل اگر از فرض خود غافل شدید
 خواجہ دارالحصلے از پیر شام بگذشتہ است
 کوہ ما کند ہست تا این جیسے شیر آوریہ است
 ترسم این سر چشمہ گرو تیرہ از سنگِ خلاف
 عزم جزم آرید و بر خیزید و ہماستان شومید
 شصت ملین ہست و رہند و ہستان تو چنگے
 یادگار خواہد ہر بعد از خواجہ بر پاوان شستن

چوں نژاد تا چند بودں بہر سبیل نوحہ گر
 کایں بلایے ناگمان نہ نیست جز ہمت سپر
 این مصیبت رہت صد چندیں مصیبت بر اثر
 تا بود نسل شما از علم و دولت بہرہ ور
 بوکہ آب فرستہ در چوکے شما آید ز سر
 مان و ان وقت ہست وقت اتفاق ہمدگر
 دست بکشاید و بر بندید و ہن بر کم
 وہ کہ چندیں خلق در ماند ز کار یک نفر
 شکر اورا خوب تر زین نیست اسلوبے دیگر

مزد او این بس کہ در صلاح خود کوشید زود

کز شما غیر از شما مطلوب او چیزے نبود

قطرہ شکر صحت یابی شمس العلماء مولانا شبلی نعمانی

بشد بحسد پس از ناخوشی و بیخ دراز
 آنکہ نامش بحالات سمر گیتی است
 آنکہ گرسر کند انساہ فضل و ہنرش
 آنکہ خوانندش اگر نفس زبان خود پس
 بود و علمت او علمت قومے مضمر
 بسکہ اوروح دمیدہ است بپای سلف

شبلی ما بمراد از سربالیں برفاست
 آنکہ مشہور در آفاق بہ شمس العلماء است
 خامہ شکل کہ بیایاں بزوش بے کم و کاست
 کردہ باشند عدول اہل سخن از رہ راست
 لاجرم صحتت او بہر ہمہ قوم شفاست
 ہر قدر فخر بذاتش بکنہ قوم ہواست

زندہ تاویر بمانا و کہ بستر کے بعد از خلعت تحقیق نمے آید است

عجری شب برات

تعالی اللہ شبے کا زور درین شب کساں را مقبل و مدبر نماید
اگر اقبال خواہی پسندگی کن کہ حلا و خورونی را روئے باید

قطعات تاریخ و مختلف ماوہ نامے تاریخ

قطعه تاریخ طبع دیوان میر مہدی بسرح دہلوی

بمجرورح آنکہ نام سلف زندہ است از
دہلی کہ بود کارن ہنسہ معدن کمال
جمعے کہ داشت سر فلک از وجودشان
و انانکہ ماندہ اندازاں بسرح یادگار
غالب برقت پیر و آرزوہ رفت ذوق
رفتند و جاسے خود ہمہ عالی گزاشتند
بمجرورح ماندہ است از اں جمع یادگار
کایں عنذ لیب قصہ امی خواند از بہار
دیوان او کہ رختہ را دور آخر است
کایں نمے کہ و گذشتہ میر و میر است

ذاتش بود غنیمت کبرے دریں زماں
امروز از کسال نیابی در اونشان
راندند سوئے جنت ماوے یگاں گیاں
بیکے زندہ اسل رازماں نماں
مومن برقت و حسرتی و عارف از میاں
کس بر نجاست تا بنشیند بجائے شان
یارب ہزار از بد و درانشس و اماں
وین گل خبر ہمی و ہزار عہد گلستاں
خوش سیسہ زندہ بھر نیان تکتہ واپ
مے بخشمش بہر جگرتشہ را کجاں

القصر چاپ گشتہ از ان شد آن متاع
 کاترا بہ وقت عمر سریدیں بھتیواں
 پس اگر کے ز تو تاریخ حالیا
 گو۔ نظم و لغزیب بود سال طبع آن

تاریخ بنائے مکان سید عوض علی مرحوم رئیس حارجہ ضلع بلند شہر
 کہ حسب بایش برود عزیزیو جو دست قیاض حسین مرحوم نوشتہ شد

کرد سید عوض علی تعمیر
 چوں بہ پایاں رسیدت گفت
 پس بکن فقط بے مثال فزون
 این شبستاں بجائے نہ بہت اول
 سال چہریش ان ظفر منہ اول
 تا شود سال عیسوی حاصل

۵۸۲ + ۱۳۰۴ = ۱۸۹۰

قطعہ تاریخ تعمیر مسجد واقع سوئی پت کہ باہتمام خواجہ محمد علی مرحوم
 خطیب پانی پت اول مانی نویس تحصیل سوئی پت تعمیر یافتہ

محمد علی آن مددگار حق
 کمر بستہ بر پیری اہل دیں
 پئے آنکہ زیں عمدہ آید بروں
 دگر جمع از حق پرستان شہر
 چو سال بنائش مجتہد زول
 کہ از مال جان بہت بردیں فدا
 بہ تعمیر این جامع دلگشا
 کشیدہ بسے ماہ رنج و غنا
 دریں کار با او شدہ ہمنوا
 بگفتا۔ چہ خوشس کرو مسجد بنا

تاریخ وفات محمد ابراہیم جو اں مرگ طالب علم بی اے کلاس اولی کلج

محمد ابراہیم چوں کہ جان گفت
 ز بخشیل جوانی ثمر بر نچوردہ

بگنہم زروسے الم سالی نوشتن بجاں آفریں بجان شیریں سپر

۱۲ ۹۳ ۱۳ ۹۲

تینخ بہ پایاں سیدن بنائے سید مہرباغلی مرحوم نیر گل و پھی و رہبان

علی آن سید والا کہ باشد بنامش مہرباں جزو سے زاجرا

بود با ذات او توام سیاوت چھاں کز نام او مہراست پیدا

چو این کا شانہ رہنسیا دہنا بعد حاکم سیدار و وانا

گرویں آن فیض گستر جو جوش شدیں مہمور چون گلشن سراپا

چنین گفتش حالی سال تعمیر مکان بے نظیر آباد باوا

تینخ اورنگ نشینی حضور آصف جاہ نظام الملک سادس میر محبوب علی خاں بہادر فرماں وائے ملک کن خلد اللہ ملکہ

بہ سال فرخ و ماہ سعید و روز فرخندہ نظام الملک محبوب علی خاں آصف ثانی

بہ تخت سلطنت نشست حالی گفت تا بخش برائے سے مبارک تاج و اورنگ جہان بینی

تینخ رحلت جناب ضیاء الدین احمد خان صاحب مرحوم جلوی بدو وار

درواک ضیاء الدین احمد بر بست رحلت سفر از جہاں کہ جائے الم است

از طاق و زایوان و زبزم و جلا بگستہ بر حمت الہی پیوست

۱۱۰ ۹۲ ۹۳

۱۱۰ یہ تینخ اس طرح مکتوبہ کہ ۹۲۹ میں سے جو کہ ضیاء الدین احمد کے اعداد میں ۳۲۱ جو کہ طاق - ایوان - بزم اور ۹۲ کے اعداد کا مجموعہ ہے تھوڑے کے باقی ۹۰۸ کو ۹۲ میں جو کہ حمت الہی کے اعداد میں ملنے سے ۳۰۲ حاصل ہوئے ہیں اور یہی

۱۲ ۹۳ ۱۳ ۹۲ ۱۱۰ ۹۲ ۹۳

تاریخ بنائے مہاں سر کے در موضع مون واقع پنجاب سال ۱۱۰۰

بھر کر م آں و ذی چند کہ باقی ست
 نام بزرگان مون بندان نویش
 ساختہ منزگے چو بہر غریباں
 مچھ گہ بہر غریب آمدہ سالش

تاریخ بنائے باغ در موضع تیسہ منظر نگر ترتیب وادہ سید علی خاں

تیس نامور فیاض علی خاں
 کہ نتوان کرو وصف اور صدیک
 بہ تیسہ طرفہ باغے طرح انداخت
 کہ در غیبی زند بر خلد چشمک
 چو حالی سال ترتیبش بہت
 خوردنہ مود بلغ نو مبارک

قطعہ تاریخ تعمیر چاہ بنا کردہ سید محمد کی ریس سو فی پت

بگنڈ چاہ چو سید ذکی بہ سو فی پت
 ز خاک جوش بز آب صافی و شیریا
 ندر سید ذاتف بجوش حالی نرا
 کہ بہت سال بنا چشمہ بہشت بریا

قطعہ بروفات مولوی چراغ علی مرحوم

آہ آہ از صلت بے گاہِ عظیم یار جنگ
 کز میان رہ ز ہماراں عماراں بچید رفت
 حیف و نیارا بہ چشمہ سالگی کردہ واع
 بزم ہارا بزم ماتم باز گرد آید رفت
 مستفیدان پڑنہ کردہ دامن حسنی منور
 مشتے از گنجینہ لعل گہرا پشید و رفت
 از سحاب فیض گلکش ناشدہ شیراب خلق
 ساعے برقی یمانی ادا نفع تابید رفت

عقدہ نامکشودہ ماند مکہ بانوشہ ماند
 کرو بے آزار خلق اعمال سلطانی ادا
 یاوران قوم راتا زلیست یا اور بود و یاد
 از دل پرورد او گاہے صدائے بر سخا
 طبع آزادش بہرمت کہ بینی صلح و ا
 گزید صد سال کس انجام او مرگ مت بس

بہر چوئے شیر کو بیستوں کتہہ رفت
 نے ز کس زنجیدہ وئے کس را برنجانید رفت
 ہر چہ بتوانست ز نامید شان کج شید رفت
 دستے چوں بجر کابل در نہاں جو شید رفت
 در دل خویش دل بیگانہ و زنجید رفت
 چوں شہر بر وضع دوران مٹیوں خندید رفت

قطعہ تاریخ وفات جناب حاجہ کریمت علی صاحب موم جو ماقظ
 محمد یعقوب صاحب محبتی دی کی فرمایش سے لکھا گیا تھا

شکر است علی زوار فنا ماند خصلتے بہ گریہ و زاری
 مغفرت وقف روح خواجہ کہ او یافت رحلت بہ سال غفاری

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

شرق فاری

ویاچہ سفر نامہ حکیم ناصر خسرو متضمن سوانح عمری حکیم موصوف کہ بخلاف تذکرہ
نگاران پیشین حقائق و قضیہ از سفر نامہ دیوان شعر او استتباط کردہ
بصحت ہرچہ تا متر نوشتہ شدہ است

صاحب این سفر نامہ حکیم ابوالعین ناصر بن خسرو جلوی از شعرائے قدیم خطہ خراسان است
کہ بعداؤ شاعری در علم و حکمت و فضل و دانش شہرہ روزگار بود۔ مؤرخان و تذکرہ نگاران
شرح احوال شراہ تحقیق ناپسودہ و سر از ناسر باز نہاستہ پر وہ ہائے تو بر تو بر چہرہ مقصود
فرو بستہ اند۔ اگر این سفر نامہ و پانہ از دیوان اشعارش بدست نیفتادہ سے چارہ نبود انداکہ
بائیر بدنیال ایشان دیم و راہ از بیر اہمہ باز نہتائیم۔

چندانکہ درین قضیہ غور کردہ میشود چنان بخاطر میرسد کہ بچکس از معاصرین حکیم فرزند تجرید
حال سے پذیرا تہ و سالہائے فراواں و قلع زندگانی او نا نوشتہ ماند۔ باعث بر این ہے
اعتنائیہا آن تواند بود کہ فقہائے آل نساں از شیعو و سنیہ چنانکہ عنقریب ذکر کردہ شود
ناصر از فرقہ اسمعیلیہ گمان میکردند و اسمعیلیاں برابر نقیب ملاحظہ و باطنیہ ملقب میشدند
اسمعیلیہ طائفہ است از امامیہ کہ اسمعیلی بن امام جعفر صادق را بعد از جناب امام برحق دانند و گویند امام جعفر صادق

پس غالب آنت کہ تا زمان دراز آمدے از غریقین بسبب تناقضے کہ از تصب خیر و بکارش
ترجمہ حکیم موصوف میل نکرہ باشند اما چون در قرون لاحقہ دیوان اشعار و دیگر تصانیفش در نظر
مالک انتشار یافت و معتقدان او از حوالی کوستان بخشاں کہ مرقد حکیم در آنجا است فوج
فوج ظاهر شدند آنوقت بود کہ ارباب سیر بتخصیص اجبار و آثارش پر و خستند لکن رطب
ویا بے کہ یافتند یا از افواہ عامہ نام شنیدند بے تاثر حوالہ قلم نمودند و افسانہاے کہ
معتقدان وے از قبل خود تراشیدہ بر حکیم بستہ بودند آنرا از افادات حکیم و نسبت بے آنکہ ^{در بیت} ^{مستغنی}
وے عرض کنند و صواب از خطا باز شناسند نقل و در پیش مبادرت کردند و ازین جهت
اغتشاشے عظیم در ترجمہ حکیم سابق الوصف راہ یافتہ و سہ بہ سہ کار برون بنجایت مشکل افتادہ
اگرچہ دریں روز ناچارلس شیفر نامیکے از افضل اروپا احوال ناصر خسرو را در لغت فرانسه
با بسطے ہرچہ تا متر نوشته است اما بسبب جنیت زبان فرانسه کلیتہ نمیتوان گفت کہ چہ قدر
از عمدہ تحقیق بیرون آمدہ و تا کجا داد تنقید دادہ است۔ بناً علی ذلک و مذکر احوالش از مقالات
قوم برہاں قد کہ معقول قابل جرم است اکتفا خواهد رفت و باقی آنچه از کلام خودش میستوان
استنباط کرد نوشته خواهد شد *

اول اختلافے کہ کردہ اند در تعیین سال ولادت اوست۔ حمد اللہ مستوفی قزوینی در
تاریخ گزیدہ سال سیصد و ہشتاد و پنج از ہجرت خاتم النبیین صلعم ضبط کردہ است و مصنف

(بقیہ صفحہ ۵۳) امامت را بدو تفویض داشت و با مادہ اسمعیل بیچ زنج جاریہ را بنا نہ ساخت چنانچہ بی صلعم ^{بنا}
و علی با فاطمہ۔ نیز اسمعیل را خاتم الاممہ دانند و ہاشم امام لاحق کار ندارند و گویند دار امامت بر ہفت مانند ہفت روزہ

ہفت آسمان و ہفت سیارہ۔ ۱۰۰ حالی

صفحہ ۱۱۱ ۱۱۱ یارب را عرب کردہ آری با میگویند ۱۲ تنقید یعنی نقادی ۱۱۱ ۱۱۱ یقین ۱۱۱

دہستان المذہب سید و پشچاہ و نہ۔ و صاحب صیب السیر سید و پشچاہ و بہشت معلوم میکند
 اما این ہرستہ قبل مرود است بی قول صاحب آنت کہ رضا قلیخان در تذکرہ مجمع الفصحاء
 آورده و آن سید و نو و چارہست و چارلس شیفور ترجمہ فرسایہ خویش میں قول خیر از خیر
 کرده و بقول خود حکیم تمک کہ در بعضی قصائد خویش میفرماید

بگذشت ز بہرت پس سید و نو و چارہست بہنادر مادر بر مرکز آغوش

تیز قاطبہ تذکرہ تو لیسای اہل حکیم راز صفہان معلوم داشتہ اند اما ہیچ دلیل کہ مفید
 جرم باشد ذکر نہ کر وہ بل بلا خطات چند میتوان گفت کہ اورا اباعن جد یا صفہان و دیگر بلاد از
 عراق عجم و پارس ہیچ تعلق نہ بودہ و اسلاف و بزرگان او از عہد مامون ابن رشید یا بہارت
 دیگر از زمان امام علی ابن موسی الرضا کہ جد ہشتم ناصر خسرو بودہ ہمیں در صفحات خراسان مسکن
 داشتہ اند و سمورہ بلخ کہ تا زمان دلاور الملک ولایت خراسان بودہ است باید سقط الراس
 حکیم موصوف باشد چنانکہ خود گفته است

اے باو عصہ گر گندی بزبان بلخ بگذد بخانہ من و آنجا بچوئے حال

و ہمچنین در بسیارے از اشعار خود چنانکہ ہر کس را در عالم غربت و دوری وطن اتفاق افتد بر منقذات
 خراسان و اہل خراسان دینغ خورده است و نیز در سفرنامہ عبارات بسیارہست کہ برہم معنی دلالت
 واضح وارو۔ یا بچلہ سلسلہ نسبش بہفت واسطہ تا بہ امام ہمام علی ابن موسی الرضا علیہ السلام و اشعار
 کہ در مشہد مقدس مدفون و بہ شاہ خراسان معروف است منقذی میشود۔ بعد از حفظ قرآن مجید کہ

۱۱۰۰ این تذکرہ از تالیفات امیر الشعراء رضا قلیخان تخلص بہ ہدایت است کہ در سال ۱۱۰۰ شمہ ہجری در دار السلطنہ

طهران چاپ شدہ و دریں ایام بہندوستان رسیدہ ہست ۱۱۰۰ عراق عجم و پارس نام دو ولایت از ممالک

ایران ہست و تمامی مملکت ایران را کہ پارس میگویند مجاز است ۱۱۰۰ عالی

گویند درین نہ سالگی بدای مشرف شدہ سالہائے ومانہ تحصیل علوم متعارفہ از معقول و متغول
و علوم غریبہ فنون متنوعہ از نجوم و رمل و سائر و انشہا کہ در آن روزگار از جملہ کمالات شمرودہ میشد
و بحکس را بدون آنها فرزند حکیم نمخواندند مشغول بود۔ گویند و راسے علوم دنیسیہ و فنون حکیمہ
کہ میان اہل اسلام و ائمہ و سائر بود برکت مقدسہ از توریث و انجیل و مجموع صحیف انبیاء نیز
اطلاعی تمام داشت حتی اینکہ فضلاستے ہو و وسیعہ آن کتاب ناما از واخذ میکردند۔ و آنچه از
کلام خویش در سفر نامہ منظوم میشود اینقدر است کہ غالباً از لغت و خط عبرانی و عبری نبود چہ در
ذکر فلسطین مضمون بعضے کتابہا کہ بہ خط عبری نوشتہ بودند شرح دادہ و بیان کردہ است
مع لقصہ بعد از شرح و کمالات علمی سالہا بر تحصیلین و سن میگفت و بحث معضلات و فتح متعلقا
از وقایع عقلیہ و مسائل نقلیہ مشغول بود تا آنکہ بتقریب از بلخ بہ مرو شاہجان کہ امروز مصلح نظر
دولت روسیہ است شتافت۔ مرو اگرچہ الحال از ناما مطلق العنان محسوب میشود فاما در زمان
پیشین از بلاد معتبرہ مالک خراسان و پانخت سلاجقہ بودہ است در عہد سلاطین عجم و ہم در دولت
اسلامیہ اکثرے از علما و حکما از اینجا بنماستہ اند۔ باجمہ کانا صخرہ و در مرو بالا گرفت۔ الوقت
طغرل یک سلجوقی در نیشاپور و کہین برادرش چغریک در مرو برسد حکومت جا داشتند تا ناصر
را در خدمت چغریک قرب اختصاص بمرسیدہ و سلک بیران دولت مسلک شد و چنانکہ
خود در سفر نامہ میگوید از جملہ متصرفان و اموال و اعمال سلطانی و متصدی قہات دیوانی گشت
از تاریخ تمدن اہل اسلام لایح میشود کہ در قہرمانے پیشین کسانے کہ بلقب خلافت اسلام
ملقب بودہ اند قاطبہ روزگار بہ ترک و تخرید میگذازانیدند و ہرگز تن بخدمت ملوک و سلاطین
در نمیدادند۔ و اول کسیکہ از میان ایشان خدمت ملوک را اختیار کرد شیخ الریس ابو علی ابن
سینا بود کہ غائب باہم حیالتش در وزارت آل بویہ بسر آمدہ۔ صاحب وضو الصفا میسنوید کہ

بقدر شیخ رئیس اکثرے از حکمائے اسلام کہ ملازمت حکام و اسباب فرمان خستیدار کردند ہمہ
 اقتدا بہ شیخ کردند۔ از آنجا کہ اصل شیخ ابوعلی و ناصر خسرو انسلیخ بوده است و عروج شیخ بر مروج
 حشمت و جاه کہ در دولت آل بویه اورا دست دادہ ناصر را در عین شباب سموع اقاوہ باشد
 و نیز ناصر خسرو بجزیم و یقین دانستہ کہ اینہمہ شہرت و عظمت با شیخ بجزیرہ قرب سلاطین بہرگز صورت
 نمی بست لاجرم حکم میتوان کرد کہ اینہمہ اسباب ناصر خسرو را بخدمت آل سلجوق مائل کردہ و از گوشہ
 عزلت بدار الملک مروکشیدہ باشد۔ اگرچہ ناصر خسرو چنانکہ بعد ازین گفتہ شود ویرے کشیدہ
 کہ از خدمت چغریک آزاد شدہ و دیگر پیرامون آن نگزیدہ اما برادرش خواجہ ابو الفتح عبد الجلیل
 در عمد طغرل بک پسرش خواجہ یحییٰ الدین در زمان ملک شاہ سلجوقی تانسان مستد ملازم دیوان و
 معتدہ گاہ بودہ اندہ

علی بک تاسال چار صد و سی و ہفت ہجری کہ چہل و دو سال از عمر ناصر خسرو گذشتہ
 بود روزگارش در خدمت امیر چغریک ہمسرین منوال بود تا آنکہ داعیہ سفر حجاز چنانکہ در سفر نامہ
 دانمودہ است اورا از جابر بگنجت و از مشاغل دیوانی بکلی دست شست تمامت اسباب
 جاہ و حشمت را پدید گفت و کہین برادر خود ابو سعید و یک غلام را ہمراہ گرفتہ رخصتے کہ رود او
 آن دین سفر نامہ رقم کردہ خستیدار نمود و از بلاد خراسان و عراق عجم و آذربائجان بہ آرمینہ
 رسیدہ و از آنجا بہ شام و فلسطین و عراق عرب عبور دادہ در موسم حج وارد مکہ محترمہ شد۔ بعد
 ازین بمصر رفت۔ و قرب سہ سال در آنجا اقامت داشت۔ و در زمان قحط مصر و بارہ حج
 بیت اللہ زیارت روضہ منورہ جناب رسالت مآب شرفما اللہ تشریفاً در حجاز آمدہ باز بمصر

۱۱۰۰ ہجری ابوعلی از عمال یخ بود و در ایام سلطنت نوح سامانی بجانب بخارا رفتہ و ابوعلی ہم در آنجا در سہ ہجری

۱۱۰۰ ہجری ناصر خسرو بعد از ولادت ابوعلی بیست یک سال بودہ و در سالیکہ شیخ وفات یافتہ ناصر خسرو سی و سہ سالہ بودہ

مراجعت کرو۔ در وقتہ الصفا و جمیب السیر و دبستان المذہب چنین نوشتہ اند کہ ہفت سال
 در مصر بیٹھم بود و ہر سال پنج میفرت اما انچہ در سفر نامہ تصریح رفتہ است تکزیب آن میکند ^{القصر}
 درال ایام مستنصر باشد قاطعی عبیدی کہ مشہورترین خلفائے فاطمیہ است و شصت سال براریکہ
 خلافت شکن بود حکومت مصر او داشت۔ انچہ از سفر نامہ مستفاد میشود اینقدر است کہ حکیم را کہ با
 یکے از پیران سلطنت مصر دستی پیدا آمد بود و یک بار توسطتے در قصر خلافت رسید حمارتہا
 و صفحہ ہا و ایوان ہا را شاہدہ نمودہ است۔ اما ہیچ ذکر آن نکرده کہ در مجلس امیر المؤمنین المستنصر باشد
 پایاب شدہ یا نہ و لاکن بشہادت قرآن صادقہ کہ عنقریب بحسف آن پروازیم بحزم یقین
 میتوان گفت کہ مستنصر اورا مراعات بسیار کردہ و تحم محبت یا عقیدت خویش دروشش
 نشانہ بود۔

با یکلہ و سال چار صد و پهل و یک از مصر باز گشتہ بعد گذاردن حج سیمیں و اطراف
 حجاز دین بگردید۔ و باز از راه لحسا و بصرہ و طلیح عجم بہ پارس و از آنجا بحد و خراسان رسید و
 سال چار صد و پهل و چار و اربع بلخ شد۔

از دیدن سفر نامہ معلوم میشود کہ حکیم موصوف را در ایاب ذاب و دبار از عراق عرب
 مرور اتفاق افتادہ اما ہیچ تصریح آن نکرده کہ در عقبات عالیہ از کربلا و نجف و کاظمین بزیار
 رفتہ یا نہ و این معنی از ہر کسیکہ خود را ہیفتہ و ولدادہ خاندان نبوت و انما ید استبعا و سے تلمذ از
 غالب آنست کہ در آن ایام زیارت این مشاہدہ سیر کہ از علامات شیع یا انا ہارات تفضیل شمر
 میشد پس اگر کے از مخلصان عترت رسول مقبول قصد آن صفحات مینمود ہرگز اعلان آن نمیکرد
 تا از شیر نو اصعب مقتدی کہ ماسخ آثار ولانے اہل بیت بودند محفوظ تواند بود۔ و از نیاحت
 کہ برادران اہل سنت و جماعت تا امروز با آنکہ بر ضرارت اولیائے امت منازل بعیدہ

قطع کرده سیر وند باز اصلاً بہ سفر عراق عادت ندارند بلکہ آنرا از خصائص تشیع میں پندارند
 مع الحدیث از قراریکہ مذکور شد مدت سیر و سیاحتش بہ ہفت سال میگذرد و چنانکہ از سفر نامہ
 معلوم گورد مسافت راہ درآمد شد غیر از آنکہ بہ اطراف و جوانب ہزار ہا رفتہ ہزار می ہفت
 ہزار میل انگلیسی قطع کردہ و از انواع مشقت ناو زحمت نا انچہ مقدور ہر بشر نباشد تحمل نموده
 و چون مصوبت و دشواری باہماتے آن صفحات خاصہ صد و نواست و پنجمین ملاحظہ شود آن ہمہ
 زحمت و مشقت یک برہہ میشود۔ ازینجا اندازہ توان کرد کہ در قرن ہماے اولین چہ قسم مہمان
 اولوالعزم و باہمت از ملت اسلامیہ برینجا استند و چہ قدر بر سیر و سیاحت عربیں بودند
 گویند امانی مغرب زمین در ممالک بعیدہ سفر کردن و سفر نامہ نا نوشتن از مسلمانان آموختہ
 اند۔ اما این سخن امروزہ باور نمیتوان کرد۔ چہ با اینہمہ سہولت نا کہ در سفر بگرد و ہزار اختراعات آویزا
 ہر کس را بہ سہولت قوسے در عالم نیست کہ چوں مسلمانان و لایستہ مسلمانان ہند ملازم ہفتاد و ہشتاد
 وطن و بجزیر از احوال بلاد بودہ باشد۔

صاحب روضۃ الصفا و صیب الیسیر چنان دانند کہ امیر ناصر آوازہ حسین سیرت
 اسمعیلیہ را شنیدہ از خراسان بمصر رفتہ بود۔ اما در سفر نامہ ہیچ اظہار این قسم فراطر نہ کردہ۔ لیکن
 کہ از خوف ابتنائے زمان سکوت و زبیدہ باشد۔ زیرا چہ کافہ اہل سنت و تشیعہ فرقہ اسمعیلیہ
 از فرق ضالہ سے شمردند و خلفائے مصر را کہ ائمہ ایشان بودند دوست نمیداشتند بلکہ تفسیق و
 کفیر ایشان میکردند۔ ازینجا است کہ ناصر خسرو با آنکہ سہ سال در مصر اقامت و زبیدہ و ارادہ
 آن داشت کہ مدت عمر ہمہ در آنجا بسر آرد بانہد تمامی سفر نامہ اظہار این معنی نہ کردہ کہ باعث تبرک
 و بستگی ہا چہ چیز بودہ است۔ باید دانست کہ خلفائے فاطمیین ہموارہ اعیانے آن داشتند کہ
 بایہ سہولت و اقتدار خویش بر ممالک آسیا اندازند و عظمت و بزرگی خلفائے بغداد را از قلوب

انالی مشرق محو کردہ ایشانرا بسوئے خویش مائل سازند خاصہ مستنصر باشد کہ شخصت سیال تصدیق
 امر خلافت بودہ فرصت این کار بیشتر از خلفائے باقیہ اورا دست داده بود و ہموارہ از طرف
 او بجا آئین و دعا و دین صفات میسر میدند تا مردم با پرورش اسمعیلیہ دعوت کنند و حکومت
 مصر را در لباس مذہب رونق دهند و عاقبت الامر ظهور ساعی مستنصر بموسط بسایر سیبری و بغداد
 و حسن صبلح و خراسان آتیناں شدہ کہ ہر کس بہ راس العین مشاہدہ کردہ پس احتمال میدود
 کہ ناصر خسرو را بجهت این مقصد فخریم برگزیدہ در مصر طلب داشتہ باشد کہ ہم از سوئے نسب با خلفائے
 مصر خویشی داشت و ہم از سوئے عقیدت شیفتہ و ولدادہ خاندان نبوت بود و بعلاوہ علم و فضل
 بر موزہ سلطنت نیز وقوف بہم رسانیدہ و مدتے در دولت آل سلجوق بہ تکفل مہارت یوانی باو
 چنانچہ در بعضی از قصائد خویش کہ رواد سفر بیان کردہ است سے فہاند کہ باعث سفر مغرب
 جز شوق لغائے مستنصر باللہ چیزے دیگر نبود و ما مضمون قصیدہ مذکور را با یاد بروجہ تلخیص در اینجا
 ذکر کنیم کہ عالی از ذوق نخواہد بود میگوید "سال سیصد نود و چار از ہجرت گذشتہ بود کہ مادر شوق
 مرا بر خاک نہاد۔ آنوقت بالندہ بے شعور مانند رستنی بودم کہ از خاک سیاہ و آب مقطر پدید
 باز آمد و رجبہ نباتی بہ مرتبہ حیوانی رسیدم و روزے چند چوں مرغی کے پراختہیں بودم تا آنکہ بجا
 چار میں رسیدم و نا طقہ و جسم مکر راہ یافتہ و اثر مردی ظاہر شدہ۔ چوں عمر من بچہ و رسید

سے بسایرین غلامے بود از غلامان بہا بالدور دینی شجاع باہمت کہ با عانت مستنصر ایک سال تمام با مردم عباسی اجماع
 داشتہ و فرمود تا در بغداد خطبہ نام مستنصر خوانند ۱۱۵۰ھ من عتیل معلقہ اسمعیلیہ مشرق است کہ در آن آخر عمر خلافت
 در شام ہجریہ بصریہ بہ سرور عنایات مستنصر شد و بنو انوفات سے در سایر بلاد عجم ہجریہ و مردم را ہامست نزار ابن
 مستنصر دعوت کرد و خلق کثیر را بہ مذہب اسمعیلی متذہب ساخت و عجم را بجلعہ آگرت و نواحی قستان بہت اشاعت
 مذہب فرستاد و آخر تمامی بلاد رودبار و قستان غیر فلک در حیطہ تصرف آید کہ موافق صد سال حکومت اسمعیلیان در آن
 صفحات در ترقی بود تا آنکہ در ۱۱۵۴ھ ہرست ہولا کوغان بمیرہ چنگیز خان مغل مستاصل گشت ۱۱۵۴ھ عالی

و خود را از ہر کس بہتر یافتہ۔ با خود گفتہم کہ آج سہ ماہیہ کہ از من معلق بہتر باشد چون باز از
 مرغان و شتران بہاتم و خرابان از درختان و یاقوت از جواہر یا مانند قرآن از کتاب و کعبہ زینا یا و
 دل از عصاب بدن و خورشید از ستارگان۔ پس انجائے برخاستم و سفر پیش گرفتہم و من بعد از خانہ
 و گلشن و منظر بسیج یاد نہ کروم۔ پس حاجت فریش از پارسی و تازی و ترکی و سنندی و ہندی
 و رومی و عبری و فلسفی و مانوی و صابی و دہری و خواستہم و مکر سوال کروم۔ بسیار از سنگت
 و بالیں ساختہ و بسیار از ابر شیمہ و چادر کروم۔ گاہے بزینے رسیدیم کہ آب آنجا پیچہ فرستند
 بود و گاہے بر سر کہ ہے بر آدم کہ از دو پیکر بلند تر بود۔ گاہے مانند شتران در گون
 و گاہے مانند ستر بار بر پشت بہچین از شہر بہ آن شہر از نیجا بہ آنجا پرستندہ و چونہ ہمیر
 بعضہ گفتند کہ شریعت بہ عقل راست نئے آید زیرا کہ اسلام بہ شمشیر قوت گرفتہ است۔ اما این
 سخن بقلیب دایشان قبول نکردم و از محبت و بران قطع نظر نہ نمودم زیرا کہ حق بتقلید میسر
 نمیشود۔ ہا رسے چون خدا خواهد کہ در سے از رحمت بکشاید ہمہ دشوار بہا آسان گردد۔ آخر
 بر در شہر سے رسیدیم کہ آنجا اجرام فلکی بندہ و چاکر و تمامی آفاق سفر بود۔ محلے آنجا مانند وہاب
 پر نقش و نگار بود و آب آنجا مانند کوشل صافی بود۔ منازل آن شہر غیر از علم و فضل و صنوبر آن
 باغ غیر از عقل خون بود۔ شہر سے بود کہ حکمائے آنجا ہمہ حیر و دیباہ پوشیدند نہ مانند فقہائے
 خراسان (بافتہ پشم مادہ و زرد بر سیکردند۔ چون در آن شہر رسیدیم خود ہا من گفت کہ بیا و حاجت
 خود طلب کن و از نیجا گند۔ پس من نزدیک پاسبان آن شہر رفتم و راز خویش بگفتم۔ گفت

۱۲ مراد از آن سبب سے امام زمان است ۱۲۔ این سخن تعریف بہت بہ سلطنت غزنویہ و سلا جتہ کہ ملک بقرہ و استیلا
 گرفته بودند۔ بخلاف علویہ مصر کہ عقیدہ خویش بر ہم و انصاف از زمانہ و شاہان اسلام امتیاز داشتند۔ ۱۲ مراد
 از آن شہر کہ مصر است کہ مستنصر باعد عالم آنجا بود ۱۲۔ مراد از پاسبان آن شہر مستنصر باعد است ۱۲

اندوہ محوہ این شهر حنج برین است پُر از اختران بلند بلکہ بہشت است پُر از پیکر ہائے دلربا
گفتم کہ مرا نفس ضعیف و نژدہ شدہ است پس بہکستی تن و سُرخِ ننگ من منگر من وارد
بے حجت و بران نینجوم و از روئے اندیشم و قول مُنکر نیشنوم۔ گفت اندوہ مبرکہ من درینجا
طیبیم پس علت خود پیش من مشروح کن۔ من از اول و آخر و علت و معلول و جنس و صنعت
صورت و قام و تقدیرو مقدمہ سوال کردم۔ چون آں عودا نا ایں سوالہا از من گوش کردست
قبول بر سینہ خویش نہاد کہ حجت خدا پاد بر آں دست و بر آں سینہ (گفت آریے دارو با
و بران دہم۔ اما قرے محکم بر لبست بہ بندم۔ باز بر شربتے کہ مراد او دو گواہ از انفس و آفاق
حاضر کرد۔ پس من آں حادوہ قبول کردم۔ و او قرے سخت برد تا نم زد۔ و ہر مذہب بتدیج
چارہ کار من ہمیکرد۔ تا آنکہ مشیت خاک مرا مانند یاقوت منور ساخت۔ اینک یاقوت منم
و آفتاب من کے است کہ از فروغ و سے این علم ظلمانی روشن است۔ خوشا شہرے کہ
پا سبانش چہاں باشد و خوشا کشتی کہ لنگرش چہیں بود۔ اے آنکہ علم را صورت و
فضل را جسم و حکمت را اول و مردی را شمرہ و دانش را افتخار بود۔ من کہ با جامہ نشین و کالبد
و گزندہ صفت پیش و پیش تو پستادہ ام۔ الحق کہ بعد از حجر الاسود و خاک پیمبر جز بدست تو
سب نہادہ و من بعد تا وقتیکہ زندہ ام و ہر کجا کہ باشم جز پیشکر تو قلم و کاغذ و دوات
نہ رانم۔

از سیاق بیان این قصیدہ چند نتیجہ استنباط میتوان کرد۔ یکے آنکہ فی الواقع
ناصر خسرو آوازہ حسن سیرت مستنصر باللہ را شنیدہ سفیر مغرب خستید کردہ بود۔ و نیز از
طرز حکومت خراسان طریق علمائے انجا گریہتے میداشت۔ و احترام خویش بہ فضل و کمال
و بزرگی و سیادت خود از اہل وطن توقع نہاشت۔ و سخنانے کہ مستنصر باللہ منکام ملاقات

براوہ القا کردہ آنچنان راز نامے سر بستہ بود کہ نا حاضر سر و کشف آن نمیتوانست کرد و نیز
 ازین قصیدہ استفادہ میشود کہ مقصود و وسے از زیارت مستنصر جزا کتاب سعادت و
 تحقیق راہ حق و کشف محضات مذہب و رفع وساوس قلب چیزے دیگر نبود۔ و چون
 در سفر نامہ دیدہ میشود کہ حکیم موصوف ہنگام معاوت از مصر بجایت تنگ دست بود و در
 عرض راہ چند جا بمعونت دیگران محتاج شدہ بضرورت یہاں تسلیم کرد کہ مطلب ازین
 سفر دور و دراز طلب جاہ و دولت نبود و قصائد بسیار کہ در مروج مستنصر باشد انشا کردہ
 آنچنان نیست کہ شعرائے متعلق و چاپلوس در ستایش اہل دنیا وضع کنند بلکہ از تمامی
 مدائح و سے کہ تا نفس اسپین در حق مستنصر نوشتہ ثابت میشود کہ اورا با کمال صدق و
 یقین و غایت خلوص ارادت امام مقرر ض الطاعہ میدہنت +

بالجملہ سرگذشت حکیم از آنوقت کہ سفرونے پایاں رسید تا آن زمان کہ مہرم حراسان
 اورا بہ زندقہ و الحاد متهم کردہ بقصد و سے برخواستند و از آنجا گرختہ بکوہستان بدخشان افتاد
 و پرودہ احتفاست۔ اگرچہ بعضے از مقالے نسبت بحکیم چنان نوشتہ اند کہ میتوان گفت بعد از
 سفر مغرب و جلاکے وطن مر اورا رودادہ باشد چوں رسیدن بہ بغداد و گیلان و رستمدار
 و دستہ با علمائے آن دیار بحث کردن و ہنگام مراجعت بصحبت شیخ المشائخ ابو الحسن خرقانی
 فائز شدن و بردست شیخ بیعت نمودن و چند مدت در خدمت ایشان روزگار گذراندن
 و امثال ذلک اما بیچ ازینہا در نظر تحقیق و ثوق را نشاید۔ بہر حال منشائے خلاف اہل حراسان
 را بعضے نہیں نوشتہ اند کہ اورا کتابے ست ششے بہ روشنائی نامہ کہ از افسریش عالم و
 حقیقت روح و اسرار تکوین در آن کتاب سخن رانده است و حرفہا سرودہ کہ بزندقہ و الحاد و قائل
 ولالت دارو ازین سبب خلقے برخلاف او کمر بستند۔ و چون دیوان اورا ملا خطبے کشیم

ہم چیز ہائے بسیار میں قسم میاں ہم۔ بجا از حشر جسمانی استبعاد میکند و جاسے دیگر برو وضع
کائنات خروہ میگیر۔ و همچنین برگوند و ساوس خطرات کہ بر خاطرش میگذرد با کمال بی باکی
و آزادی حوالہ تم میسازد۔ اما اینہرہ چیز ہائے ہایست سبب انکار مردم شود۔ چہ سنتِ ستمرہ
شعر لستہ ایران زمین است کہ غالب اوقات برخلاف قانون شرع نغمہ ہائے خارج آہنگ
سریند و پانچہ او اہل غدا شوخیا کشند و لچوں اکثر احوال ایشان نہ از عالم حال باشد اہل شرع
حل برینہل کشند و حکم یقولون ما لا یفعلون۔ ایشان را معذور دارند۔ بعضے دیگر گفتہ اند
کہ او از علم غیب و تناسخ سخن میگفت و مقالات او از فہم علمائے زمان بلند تر واقع شد لہذا
در طبائع خاص عام از او وحشتے پیدا آمد و قصد او کردند پس از خراسان سفر کردہ بجانب بلخ رفت
و آنجا نیز متواری بود تا آخر بکوستان بدخشاں افتاد۔ این سخن چند آنکہ غور کردہ شود هیچ
استبعاد سے نبارد۔ چہ در طبقہ از طبقات اسلام جمعے کہ خلاف جمہور ترسے زبان آور وند
از دست فقہائے زمان چہ جفا کہ نکشیدند و چہ بلا ما کہ ندیدند۔ اما در اسے این ہمہ سباب
سببے دیگر بود کہ سائر اہل خراسان را از چادر آورد۔ خاند شاہ در روختہ الصفا و بہجتیت او
صاحب حبیب السیر و دستان المذہب، نوشتہ اند کہ "امیر ناصر چوں از مصر مراجعت کردہ
باز بخراسان رسید مردم را بخلافیت متصرف و روش اسمعیلیہ دعوت میکرد۔ اعدا قصد سے
کردند خوف و ہراس بر او استیلا یافت و در جبلے از جبال بدخشاں بہاں گشتہ بہت سال
بہ آب و گیاہ قناعت نمود۔ ہر چند در سفر نامہ ویلے روشن بر نمیشی یافت نمیشود۔ اما چنانکہ
بالا ذکر کردہ شد از بقدر انکار نمیتوان کرد کہ ناصر خسرو را آورد سے کہ از مصر بکے اہل وطن
آورد و محبت علویہ مصر بود۔ و علی الخصوص از مناقب مستنصر باللہ سینہ دول لبریز داشت
بسے از قصائد طوال صبح سے انشا کردہ و ہم در سفر نامہ عدل و داد اور بیش از بیست تائیس

نمودہ۔ وچنانکہ از مضمون قصیدہ مذکورہ لہجہ متبادر میشود و پیاپی بہ دعوت روشن شعریہ
و نشر مناقب ایشان اقدام کرده باشند و نیز در یک قصیدہ فخریہ ہمیں مطلب اشعارے کو دست
چانیکہ میگوید

ازیرا نظیرم کے وہ نیا بد کہ ہمدائے آں بر سر بنے نظیرم
نہ بس فخرم آں کہ امام زمان سا سوئے عاقلان خسرا ساں سفیرم

پس علمائے خراسان و ماوراء النہر کہ با خلفائے بغداد غایت خصیبت و شہادت و علویہ مصرعہ آغاز
خلافت وصال مفضل سے شروع ہوئے ہیں بعد اسے غریب را گوش کر وہ با حکیم و آویختہ باشند و
انالی ملک و خلاۃ عمدہ بخلاف و سے بر گنجیت حکیم نیز در بعضے اشعار خود و شہنی اہل خراسان
بر دوستی اہل بیت بنا نمادہ است چنانکہ میگوید

گرچہ مرا اصل خسرا سانی است از پس سپیری و ملی و سوری
دوستی حضرت و خان رسول کرد مرا ایسکی و ما ز ندری

اس و رئیس مدعیان حکیم کے مفتی خراسان بود حنفی المذہب و دیگر حاکم بلخ کہ در اکثرے از اشعار
و سے روئے شکایت با ایشان است و قصائد بسیار کہ دریں خصوص گفتہ است و دلالت دارد
براینکہ تا آخر عمر از دوری وطن و جوہر انالی وطن میں نہ لید و شب رفت فریاد و نزاری میگرد۔ و بعضے
اشعار خود با ولایت خراسان خطاب کر وہ میگوید کہ اسے خراسان اگر حال تو بے من مبارک و
مومن است بارے احوال من بے تو در گون است۔ مراد و مایگان کہ از نماز خویش ساہون باشند
از خانماں بر آمدند۔ ہمانا کہ ایزد تعالیٰ بشامت این فرمایگان خشم خود بر خراسان باریدہ است کہ
اوباشے چند بے خان و ماں اموز و آنجا خان خاتون شدہ اند۔ آسے دنیا بہشت کافر و زندان
مومن است و ازینجا است کہ تو اسے حاکم بلخ، مدین بلخ، چوں بہشتی و من در میان مجوس و مسجونانم

تو از جہل و فلک همچو فرعونی و من از علم و رزندان مانند ذوالنوم۔ "و نیز میگوید: اگر اکنون فلک
 رام من نیست هیچ غم نباشد کہ بدتہارام من بودہ است۔ اگر من از گلشن و درخت گویا باش
 چرا کہ از دل پر حکمت و گلشنم۔ مرا برگرستی صبر کردن خوشتر از آن است کہ طعام از دست و پایگان
 صیابم۔ اکنون بر آن سرم کہ از من چاہ زشت و شرف کہ مراد از دنیا باشد بالاروم و سبب است
 حدن یکے زویانے برانم کہ یک پایہ از صلوة و پایہ دیگر از صیام و شسته باشد۔ یکچند مراد و شنگ
 ملک و مجلس سلاطین میدیدند۔ اما اکنون از گردش روزگار چیرے دیگر گشته ام کہ گوئی خود
 آن آب گل ندایم کہ پیش این دہشتم۔ چون فلک با من اینگونه بازیہا کردہ است بنایران
 از جہانے او دل پر از کین و ارم۔ بر آن سرم کہ از کین خود بکشم و امید دارم کہ مستنصر باشد از خدا
 بر اولیائے شیاطینم نصرت دهد۔ و آن زمانہ بیوفائی پیشین من باز پیش من بندہ شود۔ و فردا
 بفر دولت مستنصر مجلس جز در کنار چو زانیایم۔ و دیگر ازین نوع گاہ ہائے در و مندانہ و دیوان
 اشعارش بسیار است چنین مینماید کہ عقیدت مستنصر باشد و دوستی کہ در نشر فضائل و محار
 داشت بر حجت جاہ و دنیا طلبی او غالب آمدہ بود۔ چہ بآنکہ علی بن خلف او کمر بستہ قصد طاع
 او کردند و از خانج مانش برآورد و جاہ و عیش با یکہ در دولت عمد داشت بکلی از دست دادہ بود
 باز تا دم آخرین ازین ترانہ و لکش خاموش نشدہ۔ اگر چہ آن ہمہ جدہ جدا و در ایام حیات وے
 کارے از پیش نبرودہ و در باوی نشا سر شمر بر آن مترتب نشدہ اما در نظر رستم آتشے را کہ بعد از
 وفات وے بسی حسن صباح از مالک خراسان سر برزودہ و تادرت بعد سال از پانہ نشست
 اثر ہماں اخگر افسردہ باید پنداشت کہ ناصر خسرو بعد ہمائے مردم نہاں گذار شتہ بود۔
 مع بقصد بعد از آنکہ انالی وطن با او مخالفت و نہ بدند از خراسان گر سختہ جزو یک
 کہ از اعمال بدخشاں است و او خود را بدان نسبت میکی گفته است شرافت و سالیان راز تانفس

و اس میں ہمد آغا بود و بعد از وفات ہمد آغا مدفون گشت۔ گویند مردم آن نواحے با حکیم اعتقاد زیاد دارند و مرقد او را تعظیم و احترام بسیار میکنند۔ بعضے اور اس سلطان مینویسند و بعضے شاہ و بعضے امیر و حکیم۔ و بارہ مذہب اعتقاد سے اقوال مختلفہ رقم کرده اند۔ رضا قلیخان نے جمع الفصحاء اور اہل مذہب حق گفتہ است کہ پیش سے منحصر و طریقہ اثنا عشریہ است۔ اما ایک سخن خیالے بیش نیست۔ و در سفر نامہ ہر جا کہ شیعیان را ذکر کردہ است چنان مینماید کہ ازین طائفہ اجنبیت تمام دارد۔ یکجا ذکر بعضے مواضع شام میگوید: "قبرانی ہریرہ آنجا است بیرون شہر در جانب قبلہ ما ما کے آنجا زیارت نہ تو اندر فتن کہ مردم آنجا ہمہ شیعہ باشند و چون کے آنجا زیارت رود کو دوکان غوغا کنند و قلبہ بسیر اکس بند رحمت دہند و سنگ انا زند۔ ازین سبب من نتوانستم زیارت الی کردن" و چارلس شیفر و ترجمہ فرناویہ نے پیش چند بیت از حکیم متضمن انکار شیعہ جہانی و جواب آن از محقق طوسی نقل کردہ است و از جواب کے محقق نوشتہ پیدا است

کہ او حکیم ناصر از مؤمنین صادقین نمیدانست و آن ابیات دین است (ناصر سرد)

مرد کے را بدشت گرک دید زو بخوردند کرگس و ز غساں

ایں یکے دید بر سر گسار و اں دگر دید دہن چاماں

نہ چہیں کس بحشر زندہ شود تیز در ریش مردک ناداں

(محقق طوسی)

ایں چہیں کس بحشر زندہ شود گزناپند عنصرش جو جو

زادیں بد نیست شکل تر تیز در ریش ناصر خسرو

اما از نقد بہتہ قابل تسلیم است کہ پسرش خواجه سعید الدین چافکہ فدا شد شوشتری در

مجالس المؤمنین گفتہ مذہب تشیع دہشت و با آنکہ در دیوان ملک شاہ سلجوقی ملازم بود۔ باز تفسیر

نیکو رو و علائقہ بر طریقیہ اثنا عشریہ سلوک میں نمود۔ ولکن قاضی موصوف کہ بیچ صوفی و حکیم را
در مجالس المؤمنین از خلعت تشیع محروم نگذاشته در حق ناصر خسرو بیچ مکتبہ است۔

دولت شاہ سمرقندی میگوید کہ ناصر خسرو را بعضے عارف و موقر و بعضے دہری و طبیعی گفته
اند۔ و گویند بہ تلخ۔ و نیز میگوید کہ صحبت شیخ ابوالحسن خرقانی بہا رسیدہ مدتها بہ بیاضت و
تصفیہ باطن مشغول بود۔ اول بیچ ازین سخنان تا بہ شہادت مقرون نباشد قابل وثوق نیست و

صاحب روشدہ الصفا و حبیب السیر اور از اسمعیلیہ محسوب داشته اند۔ و صاحب بیان المنذہب
با وجود این نسبت اورا وح دستایش نیز کرده و بغایت مقید بہ کوششی و انمودہ است۔ و حق
آنست کہ تا ہنگام مراجعت از مغرب بہ طریقہ جمہور اہل سنت سلوک داشت و اکثرے از عبارات
سفرنامہ بر معنی دلالت میکند۔ جناب عائشہ صدیقہ و عمر فاروق را بہ آدہ سیکہ شعاریت بیان است
نام برودہ است و سائر مناسک حج بروفق مذہب اہل سنت بیان نمودہ و در بعضے از اشعار اورا

ام کہ حضرت صدیق و فاروق و ذی النورین را بصدق و عدل حیاستودہ است۔ اما شک نیست
کہ در زمان اقامت مصر کہ سہ سال طول کشید و بامروم اسمعیلیہ معاشرت و مصاحبت اتفاق
افتادہ انقلاب عظیم در خواطر و افکارش راہ یافتہ۔ و اگر بیچ گویم اینقدر خود میباید تسلیم کنیم کہ
اسمعیلیہ را بدینمیدانست و خلافت فاطمیین را حدیث بر خلافت عباسیہ بہ استحقاق نزدیکتر

مے پنداشت و علی مرتضی را بر خلفا کے ثلاثہ تفضیل میداد و امامہ اہل بیت را سر شہید علم باطن
و خازن اسرار شریعت میدانست و نیز متمذہب بہ مذہب کے از امامہ مجتہدین نبود۔ و تقلید
اہل تقلید را جا بجا در اشعار خود نکویش کردہ و بعلاوہ آن بعضے از معتقدات خاصہ اسمعیلیان

نیز از کلامش استفادہ میشود مانند قول بے نفس کلی کہ آثار مصدر کائنات و اندو درین عقیدہ
از سائر فرق اسلامیہ متفرد اند کہ اہل از ایہات عقائد ایشان است و ناصر خسرو در مہاب

چنان فرمودہ است ۵

ترا نفس کلی چو بشناسی اورا   نگہ وارد از مہبل و عصیانِ نسیاں
کل از نفس کل یافتست آن عنایت   کہ تو خوش بخش گشته زین شادوں
ز رو سیم و گوہر شد در کانِ عالم   چو پیوستہ شد نفس کلی بارگاہ

دیگر چیز بامے بسیار ازین نوع در دیوان اشعارش میتوان یافت اما چنانکہ اہل خراسان گمان
کردند ہرگز از منہج تویم مسلم تجاوز نہ کردہ و بر اصول اسلام از توحید و رسالت و معاہدہ اہل
و اہلین ثابت قدم بودہ۔ چنانکہ میفرماید ۵

بنالم تو اسے قدیم تدریر   ز اہل خراسان ضعیف و کبیر
چہ کردم کہ از من رسید شد   ہے خویش بیگانہ بر خیر خیر
مقرّم بفرمان پیغمبر است   نہ انبیا گفتم ترا سنی نظیر
بہ اُمت رسانید پیغام تو   محمد رسولت بشیر و نذیر
نیاورد قرآن پیغمبر است   مگر جبریل آن مبارک سفیر
مقرّم برگ و بچتر و حساب   گناہت ز بردارم اند ضمیر

این است خلاصہ آنچه متعلق بہ مذہب عقیدہ حکیم از کلام خودش مستفاد میشود۔ و در شنوی
نظر العجائب کہ منسوب بشیخ عطار است قدس سرہ فضائل مقامات و سہ آنچنان مذکور شد
کہ میباید اورا زمرہ عرفا و واصلین منسلک دارند۔ اما چوں کہ تذکرہ الاولیاء کہ از مصنفات معتبر
حضرت شیخ است اشعارے بذکر حکیم نرفته۔ گمان میرود کہ شنوی مذکور از لطافت باشد
چہ معتقدان ناصر خسرو ازین قسم سخنان در حق و سہ بسیار تر ششید اند۔ زکریا ابن محمود سنوی
در جغرافیہ خود کہ آثار البلاد و اخبار العباد نام دارد و بارہ اوچنان نوشتہ است کہ در عمدت

حسام الدین ابوالموید ابن نعمان حاکم بلخ چوں مردم از تو نخرت شدند بجانب میکان شتافت و
 در آنجا بنیروسے دستکابے کہ در علوم غریبہ و تسخیر روحانیات داشت قلعه کے منیع و ایوان کے
 رفیع برپا کرو۔" پچھنیں وہ نہ ہمت نامہ کہ بچیم نسبت کر وہ اندہ و حاجی لطف علیخان افسر جامع
 تذکرۃ ایشکدہ و بعضے دیگر تذکرہ نگاران در ترجمہ حکیم آرا از اول تا آخر نقل نموده اند سائیں نوع
 دستاویز ہائے بے مشربن بسیار ہست کہ بیچ با عقل و عادت و تاریخ و جغرافیہ آشتی ندارد۔ دور جا کے
 بسیارسانی قول حکیم ہست۔ مثل آنکہ در مصر و بغداد و گیلان و بدخشاں ہر جا کہ رفتہ علی الغور بوزارت
 اختصاص یافتہ و بر جمیع امور مالی و ملکی متصرف گشتہ۔ چہ انہیں قسم اتفاقات بملانہ آنکہ سفر نامہ
 تکذیب آن میسکند۔ خلاف عادت رفتہ کار نیز باشد۔ یا آنکہ روحانیان را تسخیر کر وہ ہر کاریکہ
 میخواست مامور میداشت و آہنا و طرفہ بعین آن کار ہر انجام سے رسانیدند۔ حتی انیکہ یکجا
 مریخ از آسمان فرود آمدہ بحسب خواہش حکیم سید نصیر اہل بیتل در آرد و۔ یا آنکہ سید حکیم
 از مصر بہ بغداد و بعد القادر باللہ کہ با تاریخ مبانت کلی دارد۔ چہ وفات خلیفہ موصوف رسان
 چار صد و بست دو و مراجعت ناصر از مصر در سال چار صد و چہل و یک اتفاق افتادہ۔ یا آنکہ
 در بعضے از مجالس عراق فاریابی را در بحث حشر و نشر الزام صریح دادہ بود و حالاکہ تاریخ ازین معنی
 ایامی سکند۔ زیرا کہ پچھنیں از شاہ سیر اسلام غیر از ظہیر الدین شاعر کہ مروج قزل ارسلان ہست بلقب
 فاریابی شہرت نہ داشتہ و او اصلًا معاصر ناصر خسرو بنوہ۔ چہ وفات او بعد از وفات ناصر خسرو
 یک صد و ہفتادہ سال واقع شدہ است و اگر گویند کہ مراد از فاریابی حکیم ابو نصر فاریابی ہست۔ پس
 غلطی آن ظاہر تر ہست زیرا کہ ابو نصر در اوائل ماتہ را بعد از دنیا رحلت کردہ و ناصر خسرو در او آخر
 قرن مذکور خلعت سنی پوشیدہ پس معاصرت چگونہ صورت بیند و با قطع نظر از ان اصل ابو نصر از
 فاراب ہست نہ از فاریاب۔ یا آنکہ بعضے را چوں براہلک بادشاہ ملاحظہ در گیلان بر گشت

و حال او متغیر گشته مشرف بر ملک شد نحو است تا بحیثه ادگیلان بیرون رود پس از پسر ملک
 حضرت طلبید تا گیا بسیکه آن مرض را علاج بود و در صحرائے دمشق یافت میشد و در وقت برآمد
 ملک بیار و حال آنکه مسافت در میان گیلان و دمشق کمتر از هزار و پانصصیل انگلیسی نخواهد بود۔
 و بعلاوه این همه شرمات و باطل وجود ملاحظه در ایران چنانکه در رساله مذکور تصریح رفته است هرگز
 در عهد ناصر خسرو نبوده۔ چه حکومت اسمعیلیه مشرق که بمن بعد ملاحظه و باطنیه موموم گشتند در
 مالک ایران در سال چارصد و هشتاد و چار بود و آمده است و آنوقت بروقات ناصر خسرو سال
 گذشته بود۔ و اما تسمیه ایشان با کسم ملاحظه پس در او اقرقرن سادس واقع شده۔ همچنین چیزی مانده
 بسیار در رساله آنچنان است که در نظر تحقیق بجوئے نئے اندو۔ صاحب بتان التذاب و حق
 این رساله میگوید که بعضی از رجال ندامت نامه اندو باب معاشرت با اسمعیلیه الموتیه ساخته اند
 و حال آنکه او تالیف اسمعیلیه مغرب است با الموتیه موافقت و مصاحبت نداشت این است آنچه در
 باب ناصر از اسمعیلیه شنوده : در کتب تواریخ دیده شده

نائب آنت که بعد از وفات حکیم بعضی معتقدان او چون ویدند که فقہائے زمان او ما
 به زندگه و الحاد مشتم و اندر بی شکلی از عیادند کنند۔ آنوقت این افسانہ نمانے بے سر و پین وضع کرده
 باشند۔ چه اکثرے از مقدمات که در ندامت نامه مذکور تمهید یافته ابرے ساحت حکیم از الزامات
 علماء و فقہائے آن زمان میکنند و چون عادت پیشینیان آن بود که هر کجا برگزیده و نگاه آتی
 و ایستند و ندین بر ذکر صلح و تقوی و صدق و عدالتش قانع نمیشدند بل به اموریکه
 فوق العقل و العاده باشند نیز منتصف می ساختند۔ لاجرم فقہائے فکرف و افسانہ نمانے غریب
 میان طرح نمودند۔ اما بابا انهم خرابی آنکه مذکور شد بعضی از مقلع صحیح متعلق به سیرت حکیم ازین لسانا

لله التمام نام قلم است و خراسان که ابتدا تامل اسمعیلیه مشرق اناچا شده و این سبب اسمعیلیان ایران الموتیه خوانند۔ حالی

استخراج میتوان کرد۔ ادا بھلائی کے نوشتن تفسیر و قرآن مجید است موافق اصول مذہب اسمعیلیہ کے
 از سالہ مذکور سبب از کتاب این فعل چنان معلوم میشود کہ چون در قلمر و ملاحظہ رسیدہ ایشان بر او
 دست یافتند۔ بادشاہ ملاحظہ اور باین کار مجبور ساخت و در صورت استنماع بقتل تہدید کرد
 پس بجز تلف نفس و رخصت شرع بر نوشتن آل اقدام نمود۔ اما چنانکہ بالا ذکر کردیم آنوقت طاعت
 ملاحظہ در مشرق زمین بسج و جودے نہداشت پس معلوم شد کہ تفسیر مذکور در حالت اختیار نہ
 از دستے اضطرار نوشتہ بود و مدتہا بنام ناصر خسرو و شہتار نوشتہ ورنہ کسی را کہ در صدر
 ایراسے نفس حکیم از طعن اسمعیلیت باشد چه ضرور بود کہ تفسیر مذکور را با او نسبت میکرد

انگنوں باز برس سخن رویم۔ و تاریخ وفات حکیم نیز مانند سال ولادت او اختلاف کردہ اند
 دولت شاہ سمرقندی میگوید۔ در سال چار صد و سی و یک اتفاق افتادہ اما سفر نامہ و سے
 بہ بطلان آل گواہی میدهد۔ چہ سفر مغرب خود در سال مزبور واقع نشدہ بود۔ تا بسفر آخرت چہ
 و طامس و لیم بیل و مقتل التواریخ ۵۳۱ چار صد و چهل و یک نوشتہ است۔ این قول نیز چہ
 قول سابق درست نیست چہ بریں تقدیر لازم سے آید کہ مدت حیات او زائد بر چهل و ہفت سال
 نباشد و لکن قصیدہ کہ در شصت و دو سالگی گفته در دیوان اشعارش یافتہ ایم۔ و این بیت
 از آنجا نقل میشود

گر تنم از گلشن دور است من از دل پر حکمت در گلشنم
 شصت و دو سال بہت کہ گوید ہی روز و شبان گردون را دغم

صاحب صیغہ السیر میگوید کہ ایام حیات ناصر بقیہ صاحب تاریخ گزیدہ از صد سال تجاوز بود
 و صاحب جمع الفصحاہ گفته کہ یک صد و چهل سال عمر یافت و در ۵۳۳ ہجری بمالہ باقی شتافت و با
 شیخ رئیس ابو نصر ملاقات و مقالات نمودہ۔ اما اینہمہ اقوال از پیرایہ صحت عاری و از زیور تحقیق

عالم است و صحیح ترین اقوال آنست کہ حاجی خلفا در تقویم التواریخ نوشتہ و آن سال چار صد و ہشتاد و یک از ہجرت خاتم الانبیا است (علیہ السلام) و نیز ازین کتاب معلوم میشود کہ وفات حکیم ناصر خسرو در حلت جدنا شیخ الاسلام خواجہ عبداللہ انصاری ہرودی در یک سال واقع شدہ و برین تقدیر حکیم ہشتاد و ہفت سال برسے آید۔

از مصنفات حکیم کے روشنائی نامہ و نظم و دیگر کثر الحقائق و در شہرت و اہمیت چنانچہ

ملاحظہ میکنیم اور اخیر ازین نیز تصنیفات بسیار است انرا بجزایکے کتاب التذات فی زوائد القیاس

در لغت تازی است کہ چارلس شیفر و ترجمہ خود ذکر آن میکند و میگوید کہ ناصر خسرو در این کتاب

اظهار تہمت و انفعال از زلات و خطایاے خود کرده است و در باوی النظر چنان مینماید کہ بنیاد

آن بر خیالات بحت افکار لاطائل است اما اگر بنور دیدہ شود بعضی افادات جلیلہ و احمیہ نیز از

استنباط می توان کرد۔ و میر تقی کاوشی آنرا از تازی بہ پارسی ترجمہ کرده است۔ صاحب کلمہ ہوا

از جملہ کتابہائے او و نظم کتابے موسوم بہ سعادت نامہ نشان داده است۔ دیگر احوال این کتاب

بیج نوشتہ۔ و در ضمن رسالہ کہ سخن در تخیلات آن بالا گذشت۔ مصنفات عدیدہ با حکیم نسبت

شده است چون کتاب مستولی در فقہ و زاد المسافرین در معقولات و قانون عظیم و دستہ الامم

و تفسیر قرآن مجید و امثال ذلک۔ اگرچہ مضمون این رسالہ اصلا قابل التفات نیست اما غالب

آنست کہ مردم آنوقت این کتابہارا از افادات حکیم میدہستند و نہ نسبت چیزے کہ در وجود

نباشد با ہر کسیکہ علما شکر او باشند۔ چگونہ صورتے است۔ و حکیم نیز بر بعضے ازین کتابہا

در شعر افتخار کرده است۔ چنانچہ میفرماید

ز تصنیفات من زاد المسافر

کہ معقولات را اصل است قانون

اگر بر خاک اطلالوں بخوانند

شاخواند مرا خاک نسلا طون

دیگر از افادات سے این سفرنامہ است کہ در دست داریم و الحق کہ بسیار مستحق
 بیج و ستایش است۔ سادگی الفاظ و راستی بیان کہ دریں سفرنامہ دیدہ میشود گواہ این معنی
 است کہ صنعتیہائے بیمزہ و مبالغہ ہائے دوران کار کہ من بعد در منشآت ایران بکلی راہ یافتہ
 تا قرن خامس بیج وجود سے نہ داشت۔ در تمامی سفرنامہ کمتر واقعہ بر خلاف عقل و عادت ذکر
 کردہ است۔ و اگر چیزے ازیں قبیل مسموع اتفاقاً بضرورت روایت کردہ عمدہ آن برای
 گذشتہ است۔ و ذکر وادی جنم کہ در فلسطین است میگوید: "مردم عوام چنین گویند ہر کس
 بسیر آن وادی شود آوازِ دوزخیاں شنود کہ صد ادا آنجا بر سے آید۔ من آنجا شدم اما چیزے
 نشنیدم۔" و در آخر سفرنامہ چنان تصریح کردہ است کہ "این سرگذشت آنچه دیدہ بودم
 برستی شرح دادم و بعضے کہ بروایت شنیدم اگر در آنجا خلاصے باشد خوانندگان ازیں ضعیف
 ندانند۔ و مواخذات و نکویش نکند۔" ہر چند در ہر واقعہ سواد فانی نظر کردن و با سبب نتایج
 آن و رسیدن و از جملہ مشاہدات حوادث نتیجہ را انقراط نمودن و حوادث عقیبہ را از میان
 انداختن و از رسوم و عادات انابی ہر ملک خصائص ایشان تحقیقانہ سخن راندن کہ امر و زور
 روزنامہ ہائے اروپا دیدہ میشود و دریں کتاب کمتر است فاما در زمانے کہ این روزنامہ مرقوم
 شدہ علم و معرفت مردم در دائرہ بنیاد تنگ محدود بودہ و سرمایہ آنکہ در ہر باب ریسے میتوان
 ند از آنچه مشاہدہ رود و با سبب نتایج آن پے میتوان برورد دست نہ بستند۔ پس ہر قدر کہ
 از قلم ناصر خسرو دریں زمانہ تراوش یافتہ مزید سے بر آن تصور نمود۔ و مع ذلک تا امر و زور
 در زبان پارسی این نوع گزارش واقعات و تصویر مشاہدات ہرگز دیدہ نشدہ۔ با تجمک این
 سفرنامہ نیز مانند سایر تصنیفات حکیم دریں ممالک ندرتے تمام داشت و دریں جزو زمان جز
 و کتاب خانہ سرمدی مورخان رفدگار جناب مستطاب نواب ضیاء الدین احمد خاں بہادر

دہلوی رئیس لوہارویچ جاویدہ نشدہ۔ اہام سال ہزار ہشتصد ہشتاد و یک کی پاریس سفیر
 نام یکے از افغانیوں اروپا توسط بعضے از شناختگان دولت انگلیس آں نسخہ را از انجا طلب
 داشتہ و در لغت فرانسیسی ترجمہ کردہ اصل ترجمہ ہر دو را در محروسہ پاریس دارالملک فرانسیسی
 ساختہ است جنس مینماید کہ اکثرے از مورخان و تذکرہ نویسان کہ در مصنفات خود بزرگ حکیم
 پرداختہ اند این سفر نامہ بے خبر بودہ اند حتی اینکه بعضے از ادباء و علمائے بک و چغریک نشان
 ندادہ و پیارے از واقعات برخلاف این سفر نامہ نوشتہ اند۔ و بعضے از ایشان کہ سفر نامہ
 را از جملہ تصنیفات و سہ شمرده اند غالباً اثر اچشم خود ملاحظہ نہ کردہ۔ و آنچه حکیم از سفر نامہ عزیمت
 سفر مشرق ظاہر نمودہ معلوم نمیت کہ از قوت بقل آمدہ یا نہ۔ اما از بعضے عبارات این سفر نامہ
 پدیدست کہ در لامبور و ملتان رسیدہ است +

از مطالعہ این کتاب ثابت میشود کہ نویسنده آں بہ علم و فضل و تخصص نظر و راستی گفتار
 و ستائت بیان و ذوق تحقیق موصوف بودہ و اگر چه در او اہل حال ہم بقاضاے سن و ہم حکیم
 اسباب نعم عفاف و تقویٰ کمتر داشت و بر شرب خمر مویظبت میکرد۔ غلام اور آواز جنس بر عہد
 شباب بتوبہ و انابت موفق شدہ ترک عثمت و جاہ گفت و بروولت علم و ذخیرہ دانش تفتا
 کردہ و اسن از تعلقات روزگار برچید۔ و برخلاف مشائخ عمدا کہ ہم در گوشہ مسجد و زاوئہ خانقاہ
 سیر نفس آفاق کنند و از ریج عزلت پابیزون نکشند مردانہ بر سفر بلا و وامصار و مشاہدہ عجایب
 قدرت آفریدگار کرمیت برست +

دیگر حکیم موصوف را دو دیوان اشعار است یکے عربی و دیگر پارسی۔ دیوان عربی را صاحب

۱۵ این نسخہ در عہد جلال الدین محمد اکبر بادشاہ بہ کتابت درآدہ و دستہ در کتابخانہ خان اعظم مرزا عزیز کوکھتاش محفوظ
 ماندہ کہ کجا ماشیہ بقلم خودش ثبت فرمودہ است و آں متعلق بہ تجدید سعادت مسیحیبت است کہ در سنہ ہجری واقع شدہ ۱۲۰۰

تذکرہ مجمع الفصحاء از جملہ تصنیفات دسے شمر وہ است و دیوان پارسی کہ مشتمل است بر چندین ہزار
بیت و در ایران چاپ شد و میں الناس متداول است۔ و در قم این سطور مجموعہ منتخبے انساں ہنگام
تقریباً امداق از کتابخانہ سابق الوصف بدست آورده است۔ و سے محبت تخلص میکند
ایمانا ناصر و ناصر خسرو نیز بحسب ضرورت و شعرے آرد۔ غالب اشعارش قصائد و مقطعات
و سخنش با سخن عامہ شعر ایچ نیماند۔ و یک بیت ندیدہ ام کہ از عشق و جوانی حرفے گفتہ یا بح
اہل دنیا بلے آوود باشد۔ مجموع دیوانش مشتمل بر مناتیب قدسیہ رسول و ولایتا و محابہ مستصران
و سوا عطا و حکم و امر از کوین و شکایت ابنائے سماں و ذمہ علمائے طاہرست و غایب اشعار
در سنجو غریبہ قلیدہ الاستعمال گفتہ۔ اگرچہ عامہ گفتارش نمک کتر دارد۔ اما بلاغت شاعرانہ را
باجزالت حکیمانہ جمع کردہ۔ و قدرتے کہ بر ادائے مطالب عالیہ و نظر و استتہ و ذشر و دیگران
ہم نتواں یافت۔ قدریسیرے از کلامش در اینجا نقل میشود۔

در کوشش ابنائے روزگار

گوئی مرا کہ جوہر دیوان آتش است	دیوان این زمانہ از گل خستہ شد
جز آدمی نزا و ز آدم ویریں جہاں	اینہا ز آدم اند چرا جملگی خستہ شد
دعوائے کنند آنکہ بر ایم زادہ ایم	چوں نیک بنگری ہمہ شاگرد آند نہ
غریبی کجا بر ایم کہ از بہر لغتہ	اینجا براہاں ہمہ خصم بر اورند
نہ کافرے بقاعدہ نہ موسے بشرط	ہم صحبتان میں نہ مسلمان نہ کافرند
ہاں تا ازیں گروہ نباشی کہ در جہاں	چوں گاوسے خونڈ چو گرگان ہمہ پند
ہں سنیان کہ سیرت شان بغض حیدر است	حقا کہ دشمنان ابو بکر و عستہ ہند

و آنا کہ بہت شاں بہ ابا بگڑ و شمنی
چوں دوست اند چوں بھگی خصم خیرند
گر عاقلی ز ہر دو جماعت سخن گوے
بگذار شاں بہم کہ نہ افلح نہ قہرند

در وصف قلم بطریق لغز

اے زندو تین لاغر گل خوار سپید کار
ہموار سپید نمزش بپڑند ازیراک
تا نمزشش بہتری نہ کند میل برفتن
چوں آتش دو دست سپید کار و لیکن
ہر چند کہ زرو است سخنماں سیاہ است
گنگ ست چو شد ماندہ و گویا چورواں گشت
مرغی بہت و لیکن عجیبے پرا زیراک
مرغی کہ چور دستت جنبید بہ سیند
تیرے بہت کہ سو فارش در رفتن پیش بہت
اقرار تو باشد سخنش گرچہ روانیست
دشوار بود بانگ تو از خانہ بہ دلیند
دو دست خردمند ہمہ حکمت گوید
راز دل من بارے یکسر ہمہ با او مت
اے مرکب علم و سخن حکمت لیکن

زندوست و زاریست چنین باشد گل خوار
ہم صورت ماست و بپڑند سیر مار
چوں نمزشش بہتری برود و نوزنگو نثار
ایں ز آب شو ز ندہ و ز آتش بپڑند زار
گرچہ سخن خلق سپید نیست بہ گفتار
زیراک جدا نیست ز گفتارش رفتار
خروش ہمہ قار آمد و رفتشش بنقار
در جنبش او عقل ترا دریم ہوش سیاہ
ہر چند کہ ہر تیر سپس دارد سو فار
درویں کہ گے از کس دیگر کند استہار
آساں بود آو اسے دے از بلنج بہ بقار
جز ترا نہ نماید ہمہ در دست بگسار
زیراکہ امین بہت و سخندان بے آزار
انگشت خردمند ترا کسیرا ہوار

ورپائے تو بسیار پہ از دیبہ برومی ہر چند کہ دیبائے ترافیت خسریہ

در انجام کار دنیا

ناصرِ سرور ہے میگذشت مست و لای عقل نہ چون منجوار گاہ
دید قبرستان و مہر زرد بود بانگ برز و گفت گاہے نظار گاہ
نعمت دنیا و نعمت خوارہ ہیں اینش نعمت اینش نعمت خوار گاہ

در مو عظمت

تمیز و ہوش من فکر ت پنداری چون داد ترا خیرہ خیر باری
تا کار بندہی نہیں آلت را در فخر و مکر و حیلہ و طراری
و ابرفت مجلس ازین عالم با او ز رفت ملک و جہان داری
بارے چون نگاری و دانش نہ گوئی مگر کہ صورت دیواری
مردم زندہ و مسلم بود مردم نہ زین تین مصور دیداری
تا خاموشی میان حسد و منداں مودے تمام صورتی و کاری
لیکن کہ سختت پدید آید کز جان دول ضعیفی و بیماری
گوئی کہ از نزاہ بزرگانم گفتاری آدی تونہ کرداری
بے فضل کتری تو ز کجشکے گرچہ ز پشت جعفر طیتاری

خطاب بہ آسمان

کار و کردار تو اسے گنبدِ نگاری	نہ ہے بینم جس نکر و ستمکاری
زین بدخو را مانی کہ مرا با تو	سازگاری از صواب است نہ پیڑاری
نیستی اہل وسن لوگ ستایش را	نہ نکو ہمیش را زیر کہ نہ محنتاری
زیہنارے پس میں گنبدِ گرواں را	جز کیے کار کن و بندہ نہ پنداری
ما خداوندہ ترا خانہ گفتاریم	گر تو اورا نسل کا خانہ کرداری
مور و ماہی را بر خاک و بدیاد	نیست پنہاں شدن از نور بشتاری
گر جے نعمت دایم طبعی اورا	بندگی کن۔ بہ درستی و بی پیاری
ایں یکے جادو بیکار بندوں گیرت	چند گروئی سپس او بہ سبکساری
سیرت زشت نہ اندر خورا حرارت	سیرت خوبت کو گر تو ز اسراری

بہ خوب سے خوب چو دیبا تو چو عنبر شو

گر جہ در شمس نہ بزا زونہ عطاری

ترجمہ بعض مقالات حکمائے اروپا از انگلیسی پارسی

- ۱۔ کیکہ اصلاً یہ گفتار تیارید مانند آنکس کہ ہرگز لب از گفتار نہ بندد۔ خطاب را نشاید۔
- ۲۔ خود پسندوں را کہ ہیچ گاہ جز بہ ستایش خود حرف نمی زنند۔ لب از گفتار نتوان بست۔
- ۳۔ نگوئی دیگران راستیوں خود را و رنگوئی آنها شریک و نمودن است۔
- ۴۔ یک سخن طبیعت کہ بدر بار بزرگان آید اصحاب را ملول سازد۔
- ۵۔ کیکہ پیش اصحاب غیر از سرگذشت خود سخن نمی گوید۔ اگر چه نفیس خویش را فریب می سازد و لاکن اصحاب را جز ملالت نمی افزاید۔
- ۶۔ کیکہ عقل صریف وارد است گویند تو اندیش۔
- ۷۔ پادشاهان بزرگان را بہ عنفاسے کہ ندانند ستایش کردن ایشان را بگناہان تحریف و دست
- ۸۔ جوان کہ رہتائے جوانی پادشاه مانند تائینائے است کہ نابینا را راه نماید بختل کہ ہر دو از پادشاه در آیند یا بہ پادشاه در افتند۔
- ۹۔ شرط دوستی دوست را بر عیب او مطلق گردانیدن است نہ از عیب خود آگاہ نمودن۔
- ۱۰۔ کسیکہ فریب ما خوردہ اند و چشم ما حقیقہ بنمایند۔ چنانکہ ما فریب دیگران خوردہ و چشم خود حقیقہ نمایم۔
- ۱۱۔ کسی کہ حال او موافق خواہش او باشد بہ آئینہ خورشید و خورشید می توان گفت اما بنویسند نمیتوان گفت بگرائے خواہشہائے خود را موافق حالت خود کردہ باشد۔
- ۱۲۔ کیکہ از دولت و قناعت و وسیلت ہیچ ندارد۔ از سہ رفیق و مساز محروم است۔
- ۱۳۔ کیکہ بر خطائے دیگران نمی بنشیند و رخسہ در آن پل سے اندازد کہ خود او را از آن عبور می باید کرد۔

چھپکس از خطا معصوم نیست *

۱۴۔ ہر کس فرزند را در تنگی و عسرت بر لے آن میگذارد کہ بیوہ او پس از مردن او خوشی و فلاح اہمال باشد۔ گوئی شلخے سر سبز را قطعے کند تا شلخ خشک را سر سبز کردہ باشد *
 ۱۵۔ ز بہار دوست چہارم آنکس نہ شودی کہ پیش از تو سہ کس را دوست گرفتہ ہر سہ را از دوست دادہ باشد *
 ۱۶۔ عہد پیری بشایستہ ترین وجہی بسر بردن جز خاصاں را نیست *
 ۱۷۔ بر اکثرے از خطا ہائے دوستان کہ خودے گیریم از برائے آنست کہ آن خطا را دیگرے با بیج غلط نمے اندازد *
 ۱۸۔ حقیقت مال یک کس تفصیل و نسبتن مشکل تر از آن است کہ احوال کا قہ ناس بلہ مال دانستہ باشد *
 ۱۹۔ جیسے کہ نتوانی از خود دور کنی در چشم تو جز نہر نہاید *
 ۲۰۔ ہر داعیہ کہ نفس در خاطر دم برے انگیزد آخر در وقتے از اوقات فرودے نشیب اہم داعیہ عجب خود پسندی دامنہ پچھاں متحرک می باشد *
 ۲۱۔ کسانیکہ استخفاف مال و دولت می کنند بسیارند اما کسیکہ ترک مال و دولت بگوید حکم عقا دارو *
 ۲۲۔ در زندگانی دنیا بعضے از حوادث چنان واقع میشود کہ تا خود را بہ تکلف اجماع نہایم نہ توانیم از سویر عواقب آنها محفوظ باشیم *
 ۲۳۔ ستایش خلق را نہ در ادراک بودن آسان ترست کہ از مذمت ایشان محفوظ ماندن۔ چہ آن بہ یک فعل پسندیدہ حاصل میتوان کرد و این جز بہ اجتناب از تمامی افعال قبیحہ و سائر

اقوال نامرغیہ صورت نمیتواند بست *

۲۴۷۔ یا سگر دوستی عنیدی ہموارہ بروستی او ثابت قدم باش *

۲۴۸۔ بیچ فریب بد تراناں نیست کہ کے را امیدوار کردہ باز نا امید گردانی *

۲۴۹۔ بیچ چیز در چشم مردم خوش تراناں نے نماید کہ کے ممنون ایشاں باشد و بیچ آواز

گوش ایشاں شیوں تراناں نے آید کہ نعمہ شکر احسان ایشاں سہل بند *

۲۵۰۔ معنی خوشام آشت کہ کے را بچا سنے کہ نزارد موصوف گردا خند پس داتا باید بہ سخن

خوشام گویاں از جان رو۔ بل بصفاتی کہ بہ دروغ ہر سے بستہ اند خود را بحقیقت متصف گند

۲۵۱۔ علی کہ تحصیل آن واجب است تقلید نیک کرداران است و بس *

۲۵۲۔ برو دیگران خسروہ گرفتن آسان است اما بر خودہ گیری دیگران صبر نمودن دشوارہ

۲۵۳۔ رازیکہ با دیگران در میان سے نہی۔ دیگران را تکلیف اخصائے آل مدہ *

۲۵۴۔ یکے نسبت کبر بہ دیگرے میکنند بہ یقین وہاں کہ خود متکبر است *

۲۵۵۔ چند آنکہ سے ہنیم بچکس از کبر عالی نیسیا بیم۔ گویاں خصلت چوں اعضائے بدن در

ہر کس از ہر آن آنسہ یہ اند تا ہاں بوسلت از رنگ عیبہا کہ وارند متاوی نشوند *

ترجمہ تہذیب بعضے از مضامین لغیہ محاسن الاخلاق مرتبہ جناب خان بہا شمس العلماء

مولوی کارا اللہ مرحوم از اردو در پارسی حالتہ ایران

کبر و خود پسندی

طبع انسانی چنانکہ مائل بہ کبر و خود پسندی است بیچ یک خصائل نیست۔ اس صفت در ہر کس

بزرگ و بزرگوار میکند و ہر جانب کے جداگانہ طور پر سنا لیا۔ تاہم یہ کہہ گئے اندر سے خود تین مردوں
 اتنت کہ ایں صفت برایت خود میکند۔ و از عجائب خواص انسانی اتنت کہ با آنکہ بچکس از
 شائبہ ایں رویت عالی نیست ہر گاہ اثر سے ازاں در دیگران مشاہدہ میرود برایشان نفرین
 سے گفتند و زبان طعن و راز میسازند و تعجب بر تعجب ظاہر سنا لیا۔

یعنی از حکما گفتند اندکہ "متکبران و خود پسنداں بر اچکس دوست نہیں باشد۔ زیرا کہ
 دوستی بر مساوات طرفین شرط است و ایشان بر مساوات کس رضی سے شونند بچکس
 ایشان را ناصح نمیتواند شد۔ چنانچہ باید مرتبہ از مخاطب افضل برتر باشد۔ و ایشان بر
 و برتری کس بر خود منظور نیست۔" چنانکہ قیمت ہر وہ عقل نسبت بہ سخاس میں سنا لیا۔ چنانکہ
 مرد متکبر خود اور نظر خویش بہ نسبت آنکہ در چشم دیگران ہست بالآخر و اگر انقدر ترے سنجہ سے
 جز خوشامد گویاں چالو ماں کے رادوست نہیں دارو و یا بزرگان صداوت و از خود ان نفرت و
 و ہمسراں را حقیر شمردن خاصہ دوست ہے۔

حکیمے گفتند است کہ "عاقلان لباس را با اندازه بدن سازند و متکبران بدن را در خود
 لباس یعنی آنها چنانکہ ہستند بچکان خود اظاہر سے کنند۔ و اینہما از اچھے ہستند بزرگتر و اینہما
 مرد باید گاہ گاہ در اوقات فرصت بحال خود پرواختہ سے اندیشیدہ باشد۔ کہ وجود ایں بزرگ
 خاکی کہ سستے بہ انسان ہست با ایں فضائے بے پایاں کہ مشتمل بر عوالم بے شمار و ستر ستر سے
 زمین در عرصہ آن بسیج و حساب ہست چہ نسبت دارو؟ ہمانا چوں گرد و موہو سے کہ ہمراہی
 چہ نمائے ارا بہ بے اختیار در گردش باشد۔ روز و شب و شام و پگاہ بے قصد و ارادت
 با ہوا سے جو یہ رقص کنان چرخ زناں میسود و مانند سداں کہ از تار طبع و خیر و دریں بگر
 بیکراں پیوستہ و شناساں۔ پس چیز سے را کہ حقیقت او انچنین باشد کہ میرسد کہ تاج خود

پر سر نہادہ بر اہنکے جس خدو کہ زود با ایشان در خاک گور برابر خواهد شد برتری و تفوق
 آیا نمیداند کہ نو نیز چون سائری نوع خود با نوع عیب خطا گرفتار و بغایت مسکت موصوفت
 در علامتہ از عوارض بشری چون بلال و کللال و خوف و رجا و شادی و غم آبخان نیست کہ بہ
 عارض نشود و تشبیک بہا عیش و چون دیگران بچارہ و علاجش احتیاج سے افتد و ہر گاہ کہ خواہد
 چون بچارگان و مسکینان زیر خاک پنہاں کردہ خواهد شد۔ چون صورت بریں متوال است
 چہرے لائق تریبشان او غیر از تواضع و فروتنی و عجز و انکسار نباشد۔ پس آدم خاکی نہاد باید
 کہ نگاہ نفس بر عذاب باشد کہ بچارہ را بعد گوئد ریودنگ فریفتہ از انجہ ہست بر سر و بزرگتر
 در نظرش جلوہ گر میسازد۔ چنانکہ ولعے بہت گفتار را حکایت کنند کہ چون از وعظ و تذکیر فارغ
 شد از بالائے سہ فرود آمد و سامعین ہر فصاحت گفتارش صدائے حسین آفرین از چارہ
 بلند کردند گفت اسے عزیزاں دیگر بوج و ستایش شہادت نامندہ است۔ چہ پیش از آنکہ
 از سہ فرود آیم شیطان ازیں تراند و کش ہر وہ گوش مرا پر ساختہ از بوج و ستایش دیگران بجا
 گردانیدہ است ۰

شجاعت

کسانے کہ بکلم حرص و حبت جاہ خود را در مہالک و محالہ فلکند بہ شجاعت و جوانمردی
 موصوف نتوان کرد۔ مانند آنکہ در کوہستان سفر دور و دراز از ہر آن خستہ پار کنند کہ بر معدنیات
 دست یابند۔ یا بلبل غیر متمدد را کہ تاب مقاومت با اسلحہ ہا نسوز ایشان نداند حلقہ اطاعت
 و گوش و طوق غلامی در گردن اندازند۔ ہر آئینہ ایشان را بجائے آنکہ شجاع و بہادر نام نہند
 رہزن و قزاق خواندن اولی ترست۔ چہ شجاع بچہقت آنکس تواند بود کہ محض نفع خلاق
 انواع محن و مشاق بر نفس خود گوارا کند و جان عزیز را در موانع خوف و خطر اندازد۔ ہمیں نوع

جو انمرواں پر وہ اندک مجسمہ اسے ایشان در صنم خاندانہ اندو عبادتخانہ نام ایشان
طرح انگندہ اندو تا میل انہارا قابل پرستش اعتقاد نمودہ

مناصب حلیہ

آنانکہ بنی منصب حلیہ سلطانی فائز میشوند بحقیقت سہ چیز را بر خود خداوند بسیارند
یکے سلطان را کہ آزادی نفس خویش بدست او فروختہ اند و عثمان اختیار خود و قبضہ
اقتدار او سپردہ۔ دویم شہرت و ناموری خویش را کہ ہر چه منافی آن باشد ز ہمار گرداں
نگردند و جز بکارے اقدام نکنند کہ مقتضائے شہرت و نام و تنگ تواند بود۔ سیم فریض
منصب خویش را کہ یک لحظہ از فکر آنها نتوانند آزاد شوند۔ ہمانا طالب منصب آزادی
خود فروختہ بعبوض آن حکومت برویگراں میخورد۔ و اختیارات خویش از دست دادہ بر دیگران
اختیار حاصل میکند۔ تا بہ منصب مطلوب نمیرسد۔ انواع رنج و تعب نصیب او میباشد
و چوں بدیاں فائزے گردو۔ آن ہم رنج و تعب یک بارہ میشود و اگر کار بمجزوی کشید پس
جانش تلخ تر از مہات گشت

مدح و ستائش

مدح و ستائش عامہ نامس کہ از صورت بہ حسنی راہ نبرده اند۔ میباید از صدق
راستی بمرحل و صبر باشد۔ چہ بکنہ حقیقت کمالات پئے برون و مدایح کمالات را از ہم تمیز
و ادن از حد فہم ایشان بالاترست۔ پس غالب مدح ایشان بر کمالات و رجبہ اونے از بزل
جو در پرتو احسان و ہمان نوانسی لطف مدارات و امثالہا مقصود میباشد۔ و لیکن کہ گاہ

گاہ بر کمالات و رجبہ اوسط از شجاعت و استقلال و قیاداری و عصمت مطلع شدہ دارد
 روح و ثنا و ادب باشند۔ فاما کمالات و رجبہ علیٰ از خلوص و بے غرضی و رقت نوعیت
 و در مصالح عاتقہ کوشیدن۔ و یا صلاح مفاسد عاتقہ پر دختن۔ و در فصل خصوصیات حیف
 و میل بکار نبرون۔ و از حمایت بر عیان باطل اگر چه دوست باشند ابا نمون۔ و در پاسداری
 حق از مذمت عوام نمیدیشیدن و امثال فلک۔ پس اندازہ آنها از سر حد فهم و ادراک ایشان
 بیرون است۔ لاجرم اگر بالفرض کسی خود پیش پاتے نارد از نصرت دوستان پہلوتی
 کند آزار بے وقا و بے مروت نام نهند۔ و ہر کہ در محکمہ قضا بخلاف ہم شنائے شہادت
 بحق دادہ باشد۔ اعدا از اراذل نامس شمارند۔ همچنین سائبر استبازان از ادانش را بشناس
 یاد کنند در ایشان راز تہ دل بے دین و سنگدل و مکار و خائن انگانند۔

ہرین حسنی نیز چنین گفتہ اند کہ۔ حسن و شجہ افعال مردم موقوف بر نیت ایشان است
 ہاں یک کار است کہ اگر از نیت نیک صادر شدہ است آن را کار نیک میتوان گفت۔ اگر
 بر نیت بد صادر یافتہ آن را کار بد میتوان شمرد۔ مانند آنکہ یکے از از مکار بظلم کہ بجز
 بہ جرات و ہمت و زحمت و مشقت اقدام بر آن نتوان کرد۔ تماشائی میکند و پہلو ہے و زود۔
 پس چنانکہ میتوان گفت۔ از جن نامروی پیرامون آن نمیکرد۔ همچنین میتوان گفت کہ بمقتضا
 عدالت جبلی مرتکب جرم نمیشود۔ پس کسانیکہ فضائل کمالات و رجبہ اعلیٰ رائے تو اند اندازہ
 بدانند امثال این امور را ہموارہ بحمل بد فرو و آوند و نیکو کاران راستحق رقم و نفیر شکارند
 بے فضائل و کمالات انسانی بمشایبہ دیدار است کہ بروئے آن غیر از اشیائے کم وزن و
 چون حرم فاشاک و برگ گاہ بیچ نمودار نیست۔ و ہر چیز از اشیائے ثقیل و گرانمند با خود وارد
 جزو قعر آن نمیتوان یافت۔

مشق و مہارت

در طبیعت ہر کس از افراد انسانی استعدادے خاص و لیت نہادہ اند کہ مشق و مہارت ترقی سے پذیرد۔ و انسان را اور آنچه مشق و مہارت ورزیدہ است بر تہ کمال میرساند کہ کمال و شوار را بہ سہلترین شیے سر انجام تواند کرد۔ رسن با زبان و رقاصان و معشایان کہ در فنون خود کار ہائے عجیب و علمائے غریب بروئے کار آورده تماشائیان در تعجبے اندازند نتیجہ ہمیں مشق و مہارت است کہ ایشان بحکم استعدادات خاصہ خود بکار برودہ اند۔ و ہر شیے خاصیتے در ذات ایشان انچنان نیست کہ تماشائیان و بحیرت زخمگان کم و بیش در فطرت خود نداشتہ باشند۔

پیدا است کہ در ہر قوم و ملت بعضے از مردم در بندگی و خوش نشی و بعضے در قصہ گوئی و داستان طرازی۔ و بعضے بعضے در شاعری و بعضے در مستوری و بعضے در فنون دیگر شہرہ روزگار و مشارالہ بالبتان در دیار و امصار میباشند۔ و عامۃ ناس را گمان آنکہ ایشان از جودت ذہن و روشنی طبع دریں کمالات ید طولی بہم میرسانند۔ اما کسانیکہ بہ قوانین طبیعی پئے برودہ و مجاری احوال را نیکو سنجیدہ اند۔ میدانند کہ منشائے کمالات این نام نورانی جز مشق و مہارت چیزے دیگر نبودہ است۔ آری این قدر مہت کہ استعداد این کمالات کہ در طبائع ایشان ودیعت کردہ بودند۔ ایشان بہ مشق و مہارت آل کمالات را از قوتہ فضل آورودند۔ اگر اہل استعداد و در جہر فطرت انہار سخ تمیہ بودہ ایشان برفق استعدادات خود توفیق مشق و مہارت در کمالات مزہرہ نے یافتند۔ زینہا بہ بعض جودت ذہن و خطانت کار از پیش سننے برودند۔

در فطرت اکثر از تجارت پیشگان استعداد شاعری بمرتبہ کمال ملاحظہ مینمایم و در بیان
از شعر قابلیت فن تجارت بدرجہ غایت شاہد می‌کنیم. اما نہ آنہا بسبب شغل تجارت و شاعری
کر شتمہ بر رتے کار آورده اند و نہ اینہا بسبب انہماک در شعر و سخن از ملکہ تجارت حقلے بودہ اند
پس استیبار ضروری کہ در میان حکما و ارباب زراعت یا شعرا و اہل تجارت یا خدمتیشو و نقاشان
حقیقی آن ہیں مشق و مہارت است و پس کہ افراد یک نوع را از ہم تمیز و ادہ بہ خواص مختلفہ
و اوصاف متباینہ مخصوص گردانیدہ است۔ از نجاست کہ ہر عادتے کہ بہ مشق و مہارت
رسوخ بیاید۔ ترک آن چون تبدیل فطرت مستحیل میگردد و پس مرد باید کہ از تکرار فعل بد کلی
پرہیز کند۔ بہا و آن فعل رفتہ رفتہ منجر بہ عادت گردد و ازالہ آن از حیثہ قدرت بشری
خارج باشد۔

مصیبت و ناکامی

در کارخانہ عالم از اقبال واد بار و ذلت و عزت و ناکامی و کامیابی طرفہ تماشا بنظر
مے آید۔ یکے را بخت واد بار از چارسو آسپنناں فرار گرفته است۔ کہ بہر چه میکوشد راہ بجائے
نے برود بہر طرف کہ مے شتابد ناکام ہر مے گردد۔ رز و شب مصائب آفات چوں برود
برابری بسیار۔ و شب و بچورا و بکش ہیج نوع پایاں نے پذیرد بخلاف آن و دیگرے را
بخت و اتفاق چناں مساعد افتادہ است کہ اگر خاک سیاہ را سس میکند رطلائے خاص مشو
و اگر و شورہ زار تخم مے افشانند۔ زود برگ بار مے آرد۔ دولت بیدار با او عمدہ بختی بستہ
است و طلح فرخندہ نرود و قباختہ۔

اما از آنجا کہ ظہور اینہا آثار مختلفہ و احوال مناقضہ راجع بہ شیتے آن حکیم علام است کہ فعلی از احوال

یا حکے از احکام او خالی از حکمت نیست۔ پس مرد باید کہ وہ هجوم مصائب الامم میں استقلال
از دست نہ داود بشمین دانستہ باشد کہ در پردہ اینہمہ کردات تا ملائم است۔ حکمتے غافل
و مصالحتے عظیم منعی خواهد بود۔ از نیجاست کہ گفتہ اند۔ ہر کہ بمصیبتے از مصائب گرفتار شدہ بہمانا
یک سنی دنیا دیدہ از تماشا سائے روسے دیگر محروم ہست۔ ہر آئینہ مسرت حقیقی حاصل نمیشود
مگر آنکہ لذت غم چشیدہ باشد۔ حکیم سنیکا مرشاگر و ان خود را ہموارہ بندہ ہے واد کہ لذت
مصیبت چشیدہ۔ تا لذت عافیت دریا بید۔ چنانچہ گفتہ اند۔ قدر عافیت کے دانکہ
بمصیبتے گرفتار آید۔ بیچ راحت در حق انسان خوشتر از ان نیست کہ بعد جرات میسر آید
و محنتے کہ بہ راحت انجامد بحقیقت عین راحت ہست۔ کسیکہ در مقابلہ بلا ثبات نہ وزیدہ
و بہ صبر و استقلال بہ مشکلات غالب نیامد و در ہوشہ ابتدا گداختہ نشدہ بہ مثال طلایے
ہست کہ بر محک امتحانش نہ سووہ باشند۔ و ازین سبب قیمت ان شخص نشدہ باشد۔
مصیبت بحقیقت مدرسہ است کہ جملہ قراسے روحانیہ و تربیت میا بہ و انسان
بوسیلہ ان زشتی گناہ و بے ثباتی و نیار بہ رائے العین مشاہدہ میکند۔ اگر چہ بعضے از کویہا
نمایاں چون بذل و جود و وصل و احسان و ایام عیش و کامرانی ہم میتواں کردہ اما کویہا سے
پائیدہ و ہستوار از توکل و قناعت و صبر و استقلال و ہوشمندی و دو بینی جزو حالت یکس
حیاں صورت نمیتواند ہست کہ مرد را از خواب غفلت بیدار میکند و خیالات و لغزبہ ان
فاطر او بجائی موصوفہ روسے توجہ بہ قبلہ مقصود عالم و عالمیان منعطف میگرواند و دنیا سے
دنی را در نظرش چون بازیچہ اطفال خوار و بے قدر میسازد۔ آسے چنانکہ راسخہ مشک و جود
بہ سوختن و سائیدن نمایاں سے شود۔ همچنان نکوئی مردم در هجوم مصائب آشکارا
سے گردوہ

تعلیم

استاد باید ہر گاہ پتہ تسلیم مبتدیان پر وازد۔ از پایہ خویش کہ در علم و فضل و شہرت
 باشد منزل نماید۔ چنانکہ پہلوی نے زور مند چوں قواعد کشتی بہ شاگردان جسرد سال پیاموز
 سرچوگی و زور آوسی را یکو نہادہ از پایہ خود آتچنان نہر آید کہ شاگردان بداندیکے از
 ہسرن ایشان بہ ایشان بازی میسکند۔ بسا معلمان کہ منکام درس میں اصل را مطمح نظر نمیدانند
 و از منزلت علم خود منزل ناموہہ سخنان بالا تر از فہم متعلمان افادہ مینمایند۔ و غالب احوال
 سعی ایشان را بیجاں میروہ و نفعی از درس ایشان بہ متعلمان نمیسیر۔ چنانکہ عدائے نا ملائم
 طبع پیش از آنکہ جو بدن تواند شد غشیان آوردہ از معدہ برے آید۔ ہچنانکہ دریں استاد
 کہ بہ فہم شاگردان مناسبت نہ دارد بہرین و حافظہ ایشان درینے سازد۔

علم اخلاق

علم اخلاق از سائر علوم بدین شرف استیاز دارد کہ قابلیت آن در شرفیت اطفال
 پیش از قابلیت درس کتاب حاصل سے شود و تعلیم آن در ہر زمان ہر مکان میتوان کرد۔ فائدہ
 باخ و مکتب و مجلس و خلوت و جلوت و کنار اور و آغوش پدر برے آن یکساں است۔ این علم
 ہر کس را از کودک و جوان چہرہایت میکند کہ حقوق الہی بر ذمت ہمت او کد امست حقوق
 بنی نوع و حقوق نفس خویش کد ام؟ مال و دولت را چہ طور بنیل توان کرد؟ و چہ قدر انان
 رفاہ خلق و چہ قدر خدمت ذوی القربی صرف توں نمود؟ حقیقت انسان چہ چیز است؟
 از برے کد ام مقصد آفریدہ اند؟ غایت علم چہیت؟ و کد ام چیز ہاست کہ دانستن آنجا برود

واجب است؟ مراد از شجاعت چیست؟ و اعتماد دل و عدالت چه معنی دارد؟ طوہرت از
 حرص مرآت۔ و غلامی را از اطاعت و آزادی راز اطلاقِ عنان چگونه فرق تواری کرد؟ قناعے
 کہ محمود است علامات آن چیست؟ از کلامِ جهانی و ہموم روحانی تا کجا باید گرخت و از ذلت
 و مرگ تا بد چه حد تماشائی باید نمود؟ از سختی بلا چگونه میتوان رست و بد چه نوع تحمل آنها میتوان
 کرد؟ چگونه خود رستے باید شناخت؟ و چه طور خوش میتوان رست و خوش میتوان مژدہ
 علامت تہذیب اخلاق در آدمی آنست کہ شکفتہ رو و پسندیدہ خوباشد و از کدورت
 خاطر بکلی پاک بود۔ چنانکہ در خوالی ماہ تاپاں بر روی فلک اثرے از گرد و غبار نپاشد ہر
 وقت آثارِ پشاشت از چہرہ او ہویدا باشد۔ نفس امارہ را در عین سرکشی و طغیان نگذارد
 از جا رود و زمانہ خوف رجا و ایامِ خط و دبا بہ کمال استقلال شادمانی بسر آرد۔
 تہذیب اخلاق بر خلاف رستے کسانے کہ آنرا بہ خارزار دشوار گذار تمثیل میدہند
 بر مثالِ راسے است کہ طرفین آن راہ از گھما سے زنگانگ و اشلر گوناگون اشجار سرسبز
 و شاو اب و تھرا سے روان نمونہ بہشت برین ہست و ہر کہ ازیں راہ میگردد بادے شاو اب
 و خاطرے مطمئن بمنزل مقصود میرسد۔ راسے ہست بہ نکوئی رہنمون کہ ہر یک از کودک
 و جوان و پیر و فاسق و معصومش آسان تواند پیود۔ پنج و محنت ازیں راہ بمرحل بود است
 و راحت و آراش در ہر قدم ہتیا ہ

علم اخلاق بشابہ ماوری مر بان ہست کہ اولاد خود را از چرک آلودگی پاک سیدارود
 پرورش آنها نمودہ تنومند و قوی بانوسے سازد۔ برایشان سخت نمیگیرد و ہموارہ و صبر
 آن میباشد کہ در غرضشان حسن و جمال و صحت و سوتیت ایشان بنیژاید و ہر صورت کہ
 میتواند دلنشین آنها میکند کہ چگونه انہمہ محاسن خوبی ہارا آنچنان مضبوط و عظیم تواند خست

کہ زندگی برایشان وبال نہ گزرد *

پیدا است کہ بعضے از اطفال باطنی از تعلیم اخلاقی متنفر و گریزاں میباشند بجزیکہ
یک سخن ہزل را بر صد پند سود مند خستیار میکنند۔ و اگر آواز دف و چنگ بگوش ایشان
بخورد و رس و کتاب را بر طاق نیان گذارند۔ و کتب را خیر باد گفته دیوانہ وار بسوس آن
مے شتابند۔ پس لائق تر بحال ایشان آنست کہ بجای علم و حکمت صناعتی از صناعات
بہ ایشان بیاموزند۔ زیراچہ تعلیم اطفال چنانکہ انظار طون گفته است پایہ موافق استعداد
ایشان باشد نہ بر حسب استعداد پدریاں و نیاگان ایشان *

خودکشی

مرگ را چنانکہ ظاہر است اسباب بیشمار است۔ اول آنجملہ کے خود را بہ دست خود کشتن است
اتومی را در کشتن زندگان کہ اکثرے از نوازل و حوادث چنان پیش مے آید کہ از تحمل آن
عاجز آمدہ مرگ را بر نیست اختیار مے کند *

عکس را در آنکہ خودکشی در حالت جانہ میشود یا نہ۔ اختلاف است۔ یکے را
از حکما پرسیدند کہ از اوانہ زمین چگونہ میسر آید ؟ گفت از آنکہ مرگ را آسان شمرد۔ چہ
کسیکہ از مرگ مئے ترسد از ہیچ رنج و مصیبت پاک ندارد۔ گویند پسرے اسیر آمدہ بدست کلا
فروختہ شد۔ آن جفاکار بدلیل ترین خدش مامور کرد۔ پسر گفت آیا گمان مے بری کہ ہر کہ
ازیں وقت آسان مے تواند دست بہ اطاعت تو مجبور شود ؟ این بگفت و خود را از کویوہ بلند
بہ پائیں انداختہ از قید حیات و قید غلامی پاک برست۔ ازینجاست کہ گفته اند " مردانست
کہ زندہ ماند چندانکہ خواهد نہ چندانکہ تواند " و گفته اند " منت خدا سے را کہ کلید مرگ بہا

تقلویں فرمودہ است تا بدلیں و سلیت ہر گاہ کہ خواہیم خود را از ریخ و بلا دارانیم۔ و منت مر
 و اہمیتے منت را کہ برائے زندگی جزیک ورنہ کشادہ است و برائے مرگ ابوائتے شمار مفوج
 ساختہ۔ و نیز گفته اند: عرصہ زمین بندندگان تنگ میتواند شد۔ تا بر مردگان دہر زمان و
 ہر مکان فرخ است ۴

بعضے از حکما گفته اند: کسانی کہ از دنیا و مصائب آن شکایت میکنند خطا میکنند۔
 کیست کہ ایشان را بر تحمل این مصائب مجبور ساختہ است مگر آنکہ چون نامردی آنها نمیکند از
 از قید حیات رستہ کرویات زندگی را خیر یاد بگویند۔ مرگ ہمہ جا حاضرست ہر وقت ہسبائک
 ہیا است۔ ہر کس میتواند ما را از قید حیات آزاد کند۔ بخلاف مرگ کہ بچکس از پنچہ آن نجات
 نمیتواند داد۔ اگر مرگ مقدور بشر نبودے زندگی از قید فلاحی بدتر بودے۔ مرگ نہ ہمیں مرنے
 خاص را علاج است بلکہ ہمہ در ما را دور است۔ در فن طب مقرر شدہ است کہ مرض چند احوث
 باشد علاج آن نیز باید سخت تر بود۔ پس ہر صیبتے کہ سختی آن از حد گذرد۔ علاج آن بہتر از اقام
 قتل نفس خویش نمیتواند شد ۵

این است خلاصہ بعضے از دلائل آنانکہ خودکشی را جائز بلکہ مستحسن شمرده اند۔ اما کسانیکہ
 بخلاف آن رفتہ اند میگویند: احکم اکھا کمین کہ ما را در حصار زندگانی محصور ساختہ است تا فرما
 واجب الاذعان او در نرسد۔ نباید پازیں حصار بیرون کشیم۔ زیرا کہ ما را نہ ہمیں برائے نفس ما
 آفریدہ اند بلکہ برائے عبادت الہی و خدمت ملک خدمت قوم نیز مخلوق شدہ ایم پس
 از آنکہ اجل مستی در رسد خود را بدست خودکشتن ازاداسے فرائض خود کو بچھین و سختی سزا
 طاعیان و باغیان گشتن است نکوئی را اشجع شجاعان عالم میتوان گفت کہ بہانہ ماے انگیزد و تقریباً
 مسجودیتا بہ انواع حوادث و نوازل دوچار شود و از مقابلہ آہنا رو بر نتابد و تا بتواند بر نما نایب

آید۔ پس لڑکھو بات روزگار گر بچین و مرگ را بر تحمل آہنا ترجیح وادون از نگوئی بمراحل دور افتادون
 است و فاضلتین اخلاق را کہ صبر و ثبات و ہمت و استقلال باشد معدوم ساختن +
 افلاطون در قوانین موضوعہ خودے نگارو کہ "کمینہ ترین مرگہا مرگ آنکس است کہ
 احب اجابہ اصدقی اصدقی قار را کہ خود نفس اوست بدست خود ہلاک کردہ باشد و از یہ کات
 بعبتہ زندگانی کہ ہلئے او مقدر بود محروم ساختہ۔ و باعث برآں غیر از تصور ہمت و صبر و
 نامردی و ضعف عقل چیزے دیگر نباشد۔ آنانکہ زندگی را بیچ سے پندارند بر عقل ایشان خندہ
 سے آید۔ آیا نمیدانند کہ بضاعت ایشان کہ براوناز میتوان کرد۔ دیں دارقانی ہیں زندگانی
 ایشان است و بس۔ و بعد از اطلاق آن ہیچ چیز بدست ایشان باقی نمیماند۔ اگر کسی بر زندگانی
 بگیرد بنجد و آن را حقیر و ناچیز شمارد عجب نیست۔ اما زندگانی خویش را حقیر شمارد و بر اطلاق
 آن آمادہ شدن غایت اہلی و نادانی است کہ در ہیچ چولنے از وحش و طیر و بہائم و سباع نظیر
 نتوان یافت +

زندگان مردہ

یکے از حکما گفته است کہ "آدمی را زندہ نمیتوان گفت مگر آنکہ بجدست بنی نوع خود اقدام
 کند و کاسائے نمایان شود سند بر روی کار آورده نیک نامی جاوید حاصل کردہ باشد۔ از یہ کات
 کہ ہر کس از شاگردان فیثاغورس از تحصیل علم اعراض نمودے و از راوستی و بطالت عمدت
 ہمشاں گستہ مدرسہ را پروردگفتے۔ سائر مستفیدان و متعلمان فیثاغورس قبرے بنام او بنیاست
 و بر لوح قبر او منوشند کہ "فلاسے مردہ" تا دیگران عبرت گیرند و چنین حیات بدتر از مات اختیار
 نہ کنند +

پس ہمہ آنکساں بحقیقت از مردگانند کہ رفتہ شب و بد اکل و شرب و صبح و مناسم مشغول زریب +

زینت میباشند و نیدانند کہ غایت زندگانی ایشان چه بوده است؟ چه معنی زندگی بحقیقت
 آنست کہ انسان در تہذیب نفس خویش و قطع دیگران تزکیہ نفوس بنی نوع ہر قدر متواند گوش
 کند۔ بریں تقدیر پیدہست کہ غالب روی زمین بصورت آباد و بمعنی گورستان است۔ غالب
 مردم بظاہر اتیان بحقیقت اموات اند۔ اگرچہ اکثرے از ایشان با ہمدگر بصلح و امنیت بسر
 مے برند۔ و از اطاعت بادشاہ سر نمیچینند و ابناے جنس رائے آزارند۔ و اگرچہ عمرے
 ایشان از ہفتاد و ہشتاد گذشتہ بہ نو یا بصد سال میرسد اما بحقیقت زمان حیات ایشان
 ہماں چند ساعت یا چند روزست کہ در سو و پہود خلالتی گذرانیدہ اند۔

دوستی

کیکہ بدوستی دوستان ضرورت ندارد۔ ہمانا انسان نیست بلکہ حیوان است یا فرشتہ
 چنانکہ سخت ترین الالم جسمانی آنست کہ جاندار را دم خفہ کنند۔ همچنین سخت ترین الالم روحانی
 آنست کہ آدمی را کس دوست نباشد۔ ہر کس شیش دوستان احوال خود از شادی و غم بیان
 مے کند گو یا شادی خود را دو چند میسازد۔ و از غم خود نیمے زائل میکند۔ آری آنکہ از دوستی
 دوستان محروم ہست بحقیقت یکہ تو تنہاست اگرچہ ظلمے ہمیشہ بگرد او جمع آردہ باشد
 چنانکہ گفتہ اند اگر تمامی عالم از دوست رود و بعضی آں یک دوست صادق میسر آید از آن
 و لکن بیک شرت دوستان مغرور نباید بود کہ علمے دوستان بر شال برگ در حقان اند۔

خشم بدتر از دیوانگی ہست

کسانیکہ خشم را بدیوانگی تعبیر میکنند ہمانا از حقیقت ہر وہی خبر بودہ اند۔ چہ دیوانگی عبارت

از ناخوشی و ملغ است کہ عقل را از دماغ زائل کند و کار بد انجامد کہ جملہ تکلیفات از دست خطا کرد
و بیج جرمی کہ مرکب آن شود سزاوار تعزیر نباشد و بہر خطاے کہ از و صدور یابد او مستحق
شکرند و معاف دانند۔ بخلاف خشم کہ از فطرت حماقت و استکبار بر عقل و دانش مہر دم غالب آید
و بکار ما برانگیرد کہ اگر صادر شود۔ باشد کہ صاحب خشم را مضروب و مقتول گردانند و باشد کہ
بہ سزا و تعزیر برسانند۔

محبت مادری

محبت مادران با اولاد خود قوی تر و پائیدارتر از سایر محبت ماست کہ بیج حال کہ نگردد
در زینہار و گرگون نشود و ہرگز بہالت نہ انجامد۔ پدر میتواند از پسرے بگریزند و برادر با برادر
و دشمن شود۔ وزن و شوازی یک دیگر بگسلند۔ اما مادران با اولاد نیک بد ہموارہ یکساں سلوک
کنند و از ہر و محبت ایشان ہرگز سیر نشوند۔ رشتہ مہر اولاد را دیرینہ تر از مادر نیست کہ از
روز استقرار لطفہ رحم محافظت ایشان می باشد۔ ہیچ گاہ نمیخواہد ایشان را از سینہ خود جدا کند
یا یک لحظہ فراموش سازد یا بر نافرمانی و تقصیرات ایشان از تہ ول دماغے بد بزبان آید
محبتش با اولاد از شائبہ غرض بکلی پاک است۔ لاجرم در وقتے از اوقات و حالتے از حالات
تغیرے دران راہ نمی یابد۔ اگر ہمہ خلق اولاد را گذارد و از تعلقات ایشان دست برنمیزد
بلکہ دنیا و مافیہا را منحصر در اولادے داند۔

استہزار

بر مردم خندیدن و بہ استہزار و مسخرگی عادت گرفتن از دنارت نفس میخیزد۔ و حیوانات را از